

UDK: 355(497.5) »1941/1945«
Izvorni znanstveni članak
Primljeno: 2. IV. 1996.

Brojdbeni pokazatelji odnosa vojničkih postrojbi na teritoriju Nezavisne Države Hrvatske 1941.–1945. godine

ZDRAVKO DIZDAR

Hrvatski institut za povijest, Zagreb, Republika Hrvatska

Na teritoriju Nezavisne Države Hrvatske (NDH) djelovalo je niz vojničkih postrojbi. Od kraja 1941. postojale su, u operativnom smislu, s jedne strane oružane snage NDH, Nijemaca, Talijana i četnika, a s druge partizani. Autor pokazuje kako su se brojdbeni pokazatelji mijenjali ovisno o događajima na terenu i međunarodnoj situaciji.

Nezavisna Država Hrvatska (NDH) proglašena je 10. IV. 1941., četiri dana nakon što su vojničke postrojbe Njemačke, Italije i Mađarske otpočele rat protiv Kraljevine Jugoslavije, koji je završen 17. IV. bezuvjetnom predajom jugoslavenske vojske, te propašću K. Jugoslavije.¹ U sastav NDH, osim područja Banovine Hrvatske, osnovane u okviru Kraljevine Jugoslavije 1939.,² ušli su preostali dijelovi Bosne i Hercegovine i Srijema, ali ne i Međimurje i Baranja, koje su anektirali Mađari, zatim ni Dalmacija od Zadra do Splita, istočni dio Konavala i Boka kotorska, jadranski otoci (izuzev Paga, Brača i Hvara), kao i znatan dio Kvarnerskog primorja i Gorskog kotara, koje je anektirala Italija.

Tako je NDH obuhvaćala površinu od 102.725 km², brojala oko 6,640.000 stanovnika (od kojih je Hrvata bilo oko 51 posto, Srba oko 30 posto, Muslimana oko 12 posto i ostalih oko 7 posto) i administrativno bila podijeljena na 22 velike župe sa 141 kotarom, 19 kotarskih ispostava, 31 gradom i 1005 općina, te gradom Zagrebom kao zasebnim upravnim središtem.³ Na vlast su došli ustaše, a svim političkim strankama zabranjen je rad. Usporedo s ustrojem civilnih vlasti ustrojen je na terenu i onaj ustaškog pokreta, od ustaških tabornika za pod-

¹ Dr. Ferdo Čulinović, *Slom stare Jugoslavije*, Zagreb, 1954; *Oslobodilački rat naroda Jugoslavije 1941–1945.*, knj. 1, Beograd 1957, 9.–35.; Dr. Fikreta Jelić-Butić, *Ustaše i Nezavisna Država Hrvatska 1941–1945.*, Zagreb, 1978, 61.–74.

² Dr. Ljubo Boban, *Hrvatske granice od 1918. do 1992. godine*, Zagreb, 1992., 39.–50.

³ Dr. F. Jelić-Butić, ..., n. dj., 99.–114.; Hrvoje Matković, *Povijest Nezavisne Države Hrvatske*, Zagreb, 1994., 41.–81. Površine NDH i broj upravnih jedinica u njoj tijekom rata su se mijenjali, poglavito 1943., kada su, nakon kapitulacije Italije, u sastav NDH uključena gotovo sva anektirana područja.

ručje općina, te logornika za područja kotareva i stožernika za područja velikih župa, s Glavnim ustaškim stanom (GUS-om).

GUS je bio naredbodavac i organizator politike koja se provodila u NDH. Osim redovite vojske, domobranstva, ustrojena je i posebna Ustaška vojnica, a uz redovitu policiju – oružništvo, ustrojena je i Ustaška nadzorna služba. Dr. A. Pavelić je, kao šef države i poglavnik, imenujući i smjenjujući najviše predstavnike civilne vlasti, od velikih župana do ministara, zatim partijske dužnosnike, kao što su ustaški stožernici, te vojne i policijske dužnosnike, prisvojio svu vlast. Istodobno su doneseni mnogi zakonski akti, među kojima i oni o nacionalnoj i rasnoj isključivosti, a ustrojen je poseban aparat za njihovu provedbu, od posebnih sudova do logora, koji su ubrzo počeli teško pogadati mnoge građane NDH.

Nijemci i Talijani, koji su omogućili stvaranje NDH, dogovorno su podijelili u njoj posadna područja svojih vojski granicom ili demarkacijskom crtom 8. V. 1941. Ta razgranična crta je išla pravcem malo južnije od Samobora, Gline, Dvora, Jajca, Fojnice i Višegrada. Sjeverno od nje bilo je njemačko, a južno talijansko posadno područje. Talijani su svoje posadno područje u NDH podijelili na dva dijela. Budući da su ono ranije prisvojeno hrvatsko područje nazvali Prva zona, ova su područja nazvali Drugom i Trećom zonom.⁴ Rimskim ugovorom od 18. V. 1941., sklopljenim između Italije i NDH, Talijani su izborili vojni, politički, diplomatski i gospodarski nadzor u svom posadnom području, ali dijelom i šire u cijeloj NDH. Po tome sporazumu trebala je biti uspostavljena personalna unija između NDH i Italije. U priobalnom dijelu pod svojom vlašću NDH nije smjela imati vlastitu ratnu mornaricu, niti vlastita vojna utvrđenja. Talijani su osigurali i nadzor nad razvojem oružanih snaga NDH. Dok su Nijemci u svom posadnom području do travnja 1943. uspostavili tek početnu djelomičnu upravu, Talijani su na svojim područjima nastojali odmah uspostaviti i potpunu upravu, preuzimajući od jeseni 1941. u Drugoj zoni uz vojnu i dio civilne vlasti, a u Trećoj zoni vojnu vlast. Istodobno su na prisvojenim hrvatskim područjima započeli sustavno odnarođivanje hrvatskog pučanstva, čineći represalije i zločine koji su se širili na cijelo talijansko posadno područje u NDH, u čemu su raznovrsni logori (od sabirnih do koncentracijskih u Prvoj i Drugoj zoni) imali istaknuto mjesto, uz ogorčenje i otpor pučanstva. Uz to oni potpomažu četnike, kao instrument svojih ekspanzionističkih planova prema NDH.

U gospodarskom pogledu raznim sporazumima utvrđena je gospodarska podređenost NDH interesima Njemačke i Italije. Vodstvo NDH nastojalo je varirati između Njemačke i Italije, i iskoristiti suprotnosti njihovih interesa na tom području, koje ubrzo izbijaju na površinu, priklanjajući se sve više Nijemcima, poglavito u svezi s osnivanjem, ustrojem, opskrbom, obučenošću te uporabom svojih oružanih snaga.

Ubrzo nakon uspostave NDH na njezinom području pojavljuju se i snage koje ugrožavaju njezinu opstojnost. S jedne strane to je antifašistički pokret, na čijem su čelu komunisti, a s druge strane četnički pokret s velikosrpskim nacio-

⁴ *Okupacija Jugoslavije 1941–1945. godine*, Leksikon NOR-a i revolucije u Jugoslaviji 1941–1945., knj. 2, Beograd, 1980., 777.–783.

nalistima i ekspanzionistima na čelu. Jedan od ciljeva koji ih je povezivao bilo je rušenje NDH i obnova Jugoslavije, što uvjetuje i njihovu suradnju do proljeća 1942. u mnogim područjima NDH, nakon čega će razlike u konačnim ciljevima utjecati na međusobno razilaženje i oružano sučeljavanje do kraja rata. Ubrzo nakon pojave tih dvaju pokreta nastaju i njihove oružane postrojbe, poznate kao partizani i četnici.⁵

Tako su na području NDH tijekom rata, osim vojnih njezinih oružanih postrojbi, djelovale i vojničke postrojbe Nijemaca i Talijana te partizana i četnika.

Brojčani odnosi između vojničkih postrojbi na području NDH mijenjali su se s vremena na vrijeme, ovisno o događajima i odnosima snaga na terenu, interesa Nijemaca i Talijana i ostalih sudionika sukoba, međunarodne situacije i drugih okolnosti. Točne brojke svih tih vojničkih postrojbi tijekom rata nemoguće je potpuno iznijeti, jer različiti izvori daju različite podatke. No, ipak je moguće dati približne podatke koji omogućuju uporedbu brojčanih odnosa među tim postrojbama, i izvući odgovarajuće zaključke. Radi lakše usporedbe prikazat ćemo ih kronološki, po ratnim godinama, i tematski, po pojedinim vojničkim postrojbama.

1941.

Tijekom 1941. uočljiva su dva razdoblja: od travnja do srpnja i od srpnja do kraja prosinca. U prvome je značajno da započinje ustroj oružanih snaga NDH i povlačenje glavnine njemačkih, talijanskih i mađarskih okupacijskih i posadnih snaga s područja NDH. U drugome razdoblju, nakon izbijanja ustanaka na području NDH, pojavljuju se i ustrojavaju partizanske i četničke postrojbe, jačaju i oružane snage NDH, ali dolaze i nove talijanske i njemačke postrojbe, da bi ugušile ustanak.

I. Nakon travanjskog rata 1941., u kojemu su sudjelovale 24 njemačke divizije sa 458.000 vojnika, 22 talijanske divizije sa 340.000 vojnika i pet mađarskih divizija sa 80.000 vojnika, gotovo sve njemačko-talijansko-mađarske okupacijske snage koje su se našle na području NDH ostale su tu izvjesno vrijeme. To su bile postrojbe iz sastava njemačke 2. armije: 46. motorizirani korpus – 8. i 14. oklopna i 16. motorizirana divizija; 49. brdski korpus – dijelovi 1. brdske lovačke divizije i 51. korpus – 132. i 183. pješadijska divizija, razmještene gotovo u cjelini na njemačkom okupacijskom, a od 12. travnja posadnom području u NDH.

Na tome području NDH, u istočnoj Slavoniji i Srijemu, bili su razmješteni i dijelovi jednog mađarskog korpusa, dok su dijelovi dvaju mađarskih korpusa bili u anektiranim hrvatskim područjima Baranje i Međimurja.

Talijanske snage su bile iz sastava njihove 2. Armate: 5. korpus – divizije Lombardia i Bergamo; 6. korpus – divizije Sassari i Assietta; Brzi korpus –

⁵ H. Matković, ..., n. dj., 165.–170.

divizije 1, 2 i 3; Autotransportni korpus – divizije Pasubio, Torino i Littorio i 9. armije; 17. korpus – divizija Marche. Ove talijanske postrojbe su, nakon potpisa Rimskih ugovora, a na osnovi Mussolinijeve zapovijedi, od 20. svibnja 1941. prestale biti okupacijske i postale posadne postrojbe na području NDH. Tako se tu našlo u cjelini i dijelovima oko 20 invazijskih divizija od oko 300.000 vojnika. No, već od početka svibnja 1941. većina tih postrojbi napušta NDH, kako bi sudjelovale u pripremama, a potom i borbama na drugim bojištima, poglavito na području SSSR-a. Tako tada područje NDH napuštaju 46. i dijelovi 49. njemačkog i svi dijelovi mađarskog korpusa, dok 51. njemački korpus preuzima funkciju posadnih trupa u njemačkom području u NDH. No, i njegove postrojbe postupno napuštaju NDH. Do 12. lipnja to je učinila 183., a do 9. rujna 1941. i 132. divizija, dok ih je zamijenila iz Češke pristigla novoosnovana 718. njemačka pješadijska divizija.⁶ Osim te posadne divizije, na području NDH bila su i tri njemačka bataljuna za zaštitu željezničkih pruga, topničko-tehnički bataljun i još neke manje njemačke postrojbe, raspoređene uz komunikacije i nekoliko industrijskih središta značajnih za njemačku ratnu industriju. Istodobno su u istočnom Srijemu bili dijelovi 714., a u Višegradu dijelovi 704. njemačke divizije. Tako su ukupne njemačke snage u NDH srpnja 1941. brojile oko 15.000 časnika, dočasnika i vojnika, a troškovi njihova izdržavanja, na osnovi ugovora od 20. lipnja 1941., snosila je vlada NDH.⁷

Do kraja srpnja 1941. na području NDH od talijanskih snaga, uz stožere 2. armije i 5. korpusa, s pripadajućim pratećim postrojbama, bile su i ove divizije: 1. brza, Re, Lombardia, Sassari, Marche i dijelovi divizije Bergamo, uz još neke manje postrojbe, s ukupno 78.300 talijanskih časnika, dočasnika i vojnika. Dio talijanskih snaga koji je prije bio tu s područja NDH otišao je u Italiju, dio na druga bojišta, dok je većina bila na anektiranom hrvatskom području, spremna za upućivanje na Istočno bojište.⁸

Početak stvaranja *oružanih snaga NDH* započeo je odmah s njezinim proglašenjem. Prvi korak u tome je proglašenje Zakona o osnutku vojske i mornarice države Hrvatske, 10. travnja 1941. Četiri dana poslije toga objavljena je i Temeljna uredba o ustrojstvu zapovjedništva vojske i Ministarstva hrvatskog domobranstva, nakon čega je osnovan i Glavni stožer, koji prestaje djelovati 30. srpnja 1941., nakon ustroja Ministarstva hrvatskog domobranstva.

⁶ Zbornik dokumenata i podataka o NOR-u jugoslavenskih naroda (dalje samo Zbornik), Tom XIII, knj. 1, Dokumenti Kraljevine Italije 1941, Beograd 1969., 11.–18.; Mr. Muharem Kreso, *Forme i stepen ostvarivanja okupacione vlasti u Bosni i Hercegovini 1941. godine*, 1941. u istoriji naroda Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 1973., 381.–386.

⁷ Zbornik, Tom XII, knj. 1, Dokumenti nemačkog Rajha 1941., Beograd, 1973., 81., 146. i 304.–315.; Mladen Colić, *Takozvana NDH 1941.*, Beograd, 1973., 320.; M. Kreso, n. dj., 384. U zbir sam unio njemačke postrojbe u istočnom Srijemu i istočnoj Bosni te one policijskog karaktera na području NDH, što drugi autori izostavljaju.

⁸ Hrvatski državni arhiv, Zagreb (dalje HDA), Arhiva NDH, kut. 469; Dušan Plućić, *Partizanski odredi naroda Dalmacije 1941–1942.*, Beograd, 1960, 9.–10. Početkom kolovoza 1941. na anektiranom području Dalmacije bilo je više od 65.000 talijanskih vojnika.

Zapovjednik 2. njemačke armije general Weichs 14. travnja 1941. u uputstvu podčinjenim postrojbama, a na osnovi Hitlerovog naređenja o osnivanju »nove hrvatske države«, izvješćuje o osnivanju »hrvatskih vojnih postrojbi, naoružanih pješadijskim oružjem«, sa zadatkom da se brinu na području hrvatske države »za mir i red«. Tako je tada od strane Nijemaca odobreno osnivanje 15 posadnih bataljuna hrvatske vojske s oko 16.000 ljudi. Potom su odobrena još četiri bataljuna, a onda i osnivanje pet divizija i izgradnja avijacije NDH, s time da te snage preuzmu osiguranje područja koja je napuštala glavnina njemačke vojske.

Oružane snage NDH sastojale su se od domobranstva, ustaške vojnice i oružništva. Domobranstvo kao redovita vojska NDH stvarano je i popunjavano mobilizacijom i regrutiranjem silom zakona Hrvata i Muslimana, ali ne i Srba te Židova. Sastojalo se od kopnene vojske, zračnih snaga i mornarice. Osnovana su zapovjedništva savskog, osječkog, vrbaskog, bosanskog i jadranskog divizijskog područja, a imala su po tri pješadijske pukovnije, dva topnička odjela i potrebne pozadinske dijelove u sastavu svakog divizijskog područja.

Izvan ovog sastava osnovana je Vojna krajina, sa sjedištem u Sarajevu, a radi zaštite i utvrđivanja istočne granice NDH prema Srbiji i Crnoj Gori. Poslije su još stvoreni konjička pukovnija, Samostalni konjički odjel, dva autobataljuna i razne vojne ustanove (Vojna akademija, Središnja domobranska škola i druge). U svim tim postrojbama bilo je do kraja srpnja 1941. ukupno 44.000 domobranskih časnika, dočasnika i vojnika.⁹

Početak srpnja 1941. počelo je organiziranje Pojačane hrvatske 369. pješadijske pukovnije (tzv. legionara), sa 3865 časnika i vojnika, koja je 21. srpnja upućena u Njemačku na tromjesečnu obuku, nakon koje će se uputiti na Istočno bojište. Za popunu u ljudstvu te postrojbe u Varaždinu je 14. srpnja 1941. osnovana Doknadna bojna 369. p. p., iz koje je ubrzo upućeno 25 časnika i 700 dočasnika i vojnika u Njemačku. Tada je osnovana Legija zrakoplovstva NDH jačine 360 ljudi, koja je 15. srpnja 1941. upućena na obuku u Njemačku, kao i Legija mornarice NDH jačine 340 ljudi, poznata i kao Hrvatski pomorski sklop, upućena 17. srpnja u Varnu na Crno more.

Sve te postrojbe sastavljene su većinom od dobrovoljaca, a djelovale su u sastavu i pod zapovjedništvom njemačkih postrojbi i zapovjedništava. Istoodobno, 26. srpnja 1941. u Varaždinu se osniva Laki prijevozni zdrug hrvatske legije od 45 časnika te 1077 dočasnika i vojnika, u sastavu talijanskih postrojbi na Istočnome bojištu.

Od ustaša-povratnika, članova i pristalica ustaškog pokreta na području NDH u svibnju 1941. osnovana je Ustaška vojnica. Ona se sastoji od Poglavnikove tjelesne bojne i još četiriju bojni na terenu (do srpnja 1941.), s približno 5000 ustaša. Izvan njezinog sastava na terenu su bile grupe tzv. divljih ustaša, dijelom naoružanih, kojih je po procjeni Ministarstva domobranstva NDH bilo oko 25 do 30 tisuća, ali su oni naredbom Ante Pavelića 9. kolovoza 1941. ukinute, dijelom razoružane, a dijelom uključene u Ustašku vojnici. Prijašnja žandar-

⁹ Bogdan Krizman, *NDH između Hitlera i Mussolinija*, Zagreb, 1986., 48.; M. Colić, *Tzv. NDH...*, n. dj., 320.

merija većinom je ostala u istim mjestima, nastavivši dalje djelovati pod nazivom oružništvo NDH (oko 5000 oružnika), čime su započeli njegov ustroj i popuna. Tako je do ustanka na području NDH ustrojeno nešto manje od 55.000 pripadnika njezinih oružanih snaga.¹⁰

Osnivanje partizanskih postrojbi pod vodstvom komunista na području NDH započinje 22. lipnja 1941., u trenutku napada Nijemaca na SSSR i ustroja Sisačkog partizanskog odreda, koji u srpnju broji više od 50 boraca, a pripremalo se još nekoliko takvih odreda širom NDH, gdje je već bilo oko 3000 naoružanih pripadnika partizanskog pokreta.¹¹

NDH je s obzirom na konfiguraciju tla, vjersku, nacionalnu i političku šarolikost pučanstva, odlazak glavnih njemačkih i talijanskih snaga s toga područja na druga bojišta i područja te ponašanje talijanskih posadnih postrojbi prema pučanstvu, te niz pogreški ustaških vlasti, pružala velike mogućnosti za gerilsko ratovanje, što će koristiti posebice partizani, a dijelom i četnici.

II. U srpnju i početkom kolovoza 1941. u gotovo svim područjima NDH gdje je živjelo pretežito srpsko pučanstvo izbio je opći ustanak Srba. Pokrenulo ga je i njime rukovodilo rukovodstvo Komunističke partije Jugoslavije na cjelokupnom području bivše Jugoslavije, pa tako i na području NDH, preko svojih područnih partijskih rukovodstava i to u Hrvatskoj preko Centralnog komiteta KPH te u Bosni i Hercegovini preko Pokrajinskog komiteta KPJ za BiH, iako je bilo pojedinih mjesta gdje je ustanak izbio spontano, ili su mu na čelu bili četnici. U njemu tada sudjeluje gotovo isključivo srpsko pučanstvo, a od pripadnika ostalih naroda tek pojedinci i male grupice, uglavnom članova KPJ i Saveza Komunističke omladine Jugoslavije (SKOJ).

Komunisti ne priznaju stanje nastalo nakon okupacije Jugoslavije, pa tako ni NDH, koju smatraju samo okupatorskom tvorevinom. Za njih su sve njemačke, talijanske i mađarske postrojbe na području NDH okupacijske, a ustaše kolaboracionisti. Oni ustanku i oružanoj borbi nastoje dati antifašistički i narodnooslobodilački karakter, uključujući u njih sve narode i nacionalne manjine. Da bi to postigli, oni u svojim proklamacijama kao ciljeve te borbe ističu nacionalno oslobođenje, ostvarenje demokratskog društva i obnovu Jugoslavije kao zajednice ravnopravnih naroda. Iako su komunisti time vješto prikrivali svoje stvarne političke namjere, tj. osiguranje svoje vlasti i promjenu društvenog sustava, uspjeli su na području NDH, mimo Srba, postupno privući u svoje redove znatan broj Hrvata i Muslimana, poglavito u talijanskoj Drugoj i Trećoj zoni, stvarajući tako vremenom dosta širok narodnooslobodilački pokret (NOP), kako su ga sami zvali.

Četnici ustanku i borbi daju uglavnom nacionalni, odnosno nacionalistički karakter, uključujući u njih samo Srbe, uz neznatan broj prosrpski i projugoslavenski orijentiranih Hrvata i Muslimana, s političkim ciljem stvaranja etnički čiste Velike Srbije (koja je trebala obuhvaćati do 4/5 tadašnje NDH), u sastavu Velike Jugoslavije, sa starim velikosrpskim sustavom vlasti i kraljem na

¹⁰ Arhiv oružanih snaga, Savezna republika Jugoslavija, Beograd (dalje AOS, SRJ), Arhiva NDH, kut. 115, reg. br. 1/1a i 6/6 (Izješće M. Hresaka); HDA, Arhiva NDH, kut. 1 (Izješće S. Albinija od 26. V. 1943.); M. Colić, *Tzv. NDH...*, n. dj., 251.–263. i 361.; Vlado Strugar, *Jugoslavija u ratu 1941–1945.*, Beograd, 1975., 39.

¹¹ Matovina Miroslav i Dragan Božić, *Prvi partizanski odred*, Zagreb, 1984.

čelu. Tako četnički pokret od početka ima izrazito antihrvatski i antimuslimanski karakter.

Partizanski i četnički pokret u početku zajedno nastupaju na rušenju NDH i uspostavi Jugoslavije, ali su se već početkom 1942., zbog svih ostalih različitih političkih ciljeva i nacionalnog sustava, podvojili na partizane i četnike i oružano sučelili na području NDH, što će činiti sve do kraja rata. O razmjeru ustanka govori i podatak da se gotovo polovica područja Bosne i Hercegovine, a petina područja Hrvatske, u kolovozu 1941. našla pod kontrolom ustaničkih snaga.

Oružane snage NDH, koje su bile u osnivanju, nisu mogle ugušiti ustanak i spriječiti njegovo širenje na druga područja. To je primoralo Nijemce i Talijane u NDH da, radi zaštite svojih interesa, poduzmu niz mjera, kao što su jačanje postojećih i osnivanje novih oružanih postrojbi u sastavu oružanih snaga NDH, dovlačenje novih svojih postrojbi iz drugih okupiranih zemalja i s drugih bojišta te traženje novih suradnika za borbu protiv ustanika, ponajprije iz redova četničkog pokreta, kako bi zajedničkim snagama uništili NOP.¹²

Oružane snage NDH su, na zahtjev Nijemaca, u rujnu 1941. prvi put reorganizirale kopnenu vojsku, osnivanjem triju domobranskih zborova (korpusa), s po dvije divizije u svakom i s odgovarajućim topničkim i drugim postrojbama. Istodobno su osnovana i tri zborna područja. Provedena je mobilizacija, čime je osigurano povećanje broja domobrana u postrojbama. Sve je to učinjeno radi uspješnijeg vođenja operacija i učinkovitijeg djelovanja protiv ustanika. Krajem 1941. u domobranstvu NDH, prema podacima iz postrojbi, bilo je 92.275 ljudi, od čega u operativnim postrojbama 54.295, u zračnim snagama 5100, mornarici 2000, u legiji (sa svim postrojbama i novoupućenim legionarima) 8215, dok su ostali časnici, dočasnici i domobrani bili raspoređeni u vojnim školama, samovoznim postrojbama, popunidbenim zapovjedništvima i doknadnim postrojbama, posadnim zapovjedništvima i postrojbama te u bolnicama.

Ustaška vojnica je krajem 1941., mimo Glavnog stožera i Poglavnikove tjelesne bojne, imala još 12 djelatnih, jednu obrambenu, jednu pripremnu i jednu željezničku ustašku bojnu, te bojnu ustaških domobrana i bojnu Njemačke momčadi, Crnu legiju, ustaško-domobranksu pukovnicu te ustašku časničku i dočasničku školu, s ukupno oko 16.000 ljudi.

Oružništvo je također ojačano i reorganizirano, a na kraju 1941. imalo je pet oružničkih pukovnija s približno 8000 oružnika. Prema većini pokazatelja, oružane snage NDH do kraja 1941. narasle su na oko 115.000 ljudi, od kojih je 107.000 bilo u NDH, a oko 8000 izvan zemlje, pretežito na Istočnom bojištu, u sastavu njemačkih i talijanskih oružanih snaga.¹³

¹² Mr. Zdravko Dizdar i mr. Milivoj Kujundžić, *Doprinos Hrvatske pobjedi antifašističke koalicije*, Zagreb, 1995., 51.–58.; Mr. M. Kreso, n. dj., 396.

¹³ M. Colić, *Tzv. NDH...*, n. dj., 319.–324.; Mr. M. Colić, *Kolaboracionističke oružane formacije u Jugoslaviji 1941–1945. godine*, Oslobođilačka borba naroda Jugoslavije kao opštenarodni rat i socijalistička revolucija, Beograd, 1977., 63.; V. Strugar, n. dj., 40.–42. i 90.; Ivan Košutić, *Hrvatsko domobranstvo u drugom svjetskom ratu*, II dio, Zagreb, 1994., 127.–129.; Okupacija Jugoslavije 1941–1945., *Vojna enciklopedija*, knj. 6, Beograd, 1973., 375.; Nikola Slavica, *Ustaše*, *Vojna enciklopedija*, knj. 10, Beograd, 1975., 266.; Dr. F. Jelić-Butić, n. dj., 120–122. Svi autori se slažu da su tada oružane snage NDH brojile više od 100.000 vojnika, ali se razlikuju u broju domobrana i ustaša, te ukupnom zbroju.

Nijemci su nakon izbijanja ustanka u NDH, uz jačanje oružanih postrojbi NDH, poduzimali i druge mjere da bi zaštitili svoje interese u svom posadnom području i šire. Izvještavajući iz NDH svoje političko i vojno vodstvo u Reichu o ustaničkom pokretu, njegovim aktivnostima i centrima, te napadima na željezničke pruge, tražili su premještanje postojećih i dolazak novih vojnih postrojbi. Tako su početkom rujna 1941., uz postojeća dva, zatražena još tri bataljuna za zaštitu željezničkih pruga, poglavito pruge Zagreb–Beograd kao »glavnog zadatka njemačkih postrojbi u Hrvatskoj«. Bataljuni ubrzo i stižu. To je omogućilo premještanje postrojbi 718. divizije u istočnu Bosnu, na prostor rijeke Bosne i na istok do Drine, radi osiguranja tamošnjih značajnih industrijskih i rudarskih kapaciteta važnih za njemačku vojnu industriju, ugroženih od domaćih ustanika, ali i onih iz Srbije. Njezin zapovjednik tu preuzima izvršnu vlast na terenu, zadržavši je i tijekom 1942. Na osnovi Hitlerova naredjenja od 16. rujna 1941. zapovjedniku XVIII. njem. korpusa »da uguši ustanak u Srbiji i Hrvatskoj«, od 19. do 28. rujna prebačena je u NDH iz Francuske 342. p. divizija, jačine oko 20.000 vojnika. Ona iz Srijema prelazi Savu i sudjeluje u gušenju ustanka u Srbiji, dok 718. p. d. blokira Drinu. Ipak su se neke četničke i partizanske postrojbe prebacile iz Srbije u ta granična područja NDH, što je ojačalo tamošnji ustanički pokret. Zato su njemački general u Hrvatskoj i njemački zapovjednik Jugoistoka krajem 1941. zatražili od Vrhovnog zapovjedništva njem. vojske da se u NDH, »gdje se situacija zaoštrila uputi jedna nova njemačka divizija«. Radi jačanja njemačkih postrojbi, sredinom listopada 1941. počeo je ustroj naoružanih bataljuna (Einsatzstaffel) od pripadnika njemačke narodnosti (Volksdeutschera) u NDH. Do kraja 1941. ustrojena su dva takva bataljuna s približno 1500 ljudi, a počeo je ustroj još dvaju, koji će završiti u proljeće 1942. godine. Oni su, iako u sastavu Ustaške vojnice, stavljeni na raspolaganje njemačkom opunomoćenom generalu u NDH. Tako je koncem 1941. broj njemačkih snaga na području NDH porastao na oko 18.000 ljudi.¹⁴

Zbog ustanka u NDH *Talijani* ne samo da prestaju slati svoje postrojbe na druga bojišta, nego na osnovi dogovora između Mussolinija i Pavelića od 26. kolovoza 1941., i sa snagama pretežito iz hrvatskih anektiranih područja, tijekom rujna i listopada, zaposjedaju područje Druge i Treće zone. U Drugoj zoni uz vojnu preuzimaju i dio civilne vlasti, a vlasti NDH morale su raspustiti ustaške organizacije i povući ostale postrojbe, izuzev neznatnih oružaničkih i domobranskih zapovjedništava i postrojbi, pod talijanskim operativnim zapovjedništvom. U Trećoj zoni su preuzeli vojnu vlast, tj. i operativno zapovjedništvo nad tamošnjim oružanim snagama NDH tijekom vojnih operacija, a dopustili djelovanje civilnih vlasti NDH.

Na terenu su se talijanski vojni zapovjednici gotovo bez iznimke ponašali neprijateljski, i prema vlastima NDH i prema hrvatskom pučanstvu, zbog čega su ih i jedni i drugi, u neslužbenim dokumentima, smatrali okupatorima. Tali-

¹⁴ *Zbornik*, Tom XII, knj. 1., n. dj., 422.–424., 469.–470., 577., 722., 777.–778., 780. i 787.; *Zbornik*, Tom XII, knj. 2, Dokumenti nemačkog Rajha 1942., Beograd, 1976., 987., 992.–993., 1016. i 1042.–1060.; V. Strugar, n. dj., 30.–31., 40.–41. i 104.–105.

jani su potkraj listopada 1941. na pregovorima u Zagrebu nametnuli NDH troškove za izdržavanje 150.000 svojih vojnika na njezinom teritoriju. U prosincu 1941. oni iz Italije dovode u NDH znatna pojačanja svojim postojećim posadnim trupama.

Na zahtjev Nijemaca, od studenog 1941. zaposjedaju i Višegrad, koji je bio u njemačkom posadnom području. Tako su krajem 1941. na području NDH bilo osam kompletnih i dijelovi triju talijanskih divizija sa zapovjedništvima 2. Armade i dvaju korpusa s dodijeljenim pojačanjima, ali i s mnogim samostalnim i specifičnim postrojbama, ukupno oko 180.000 časnika, dočasnika i vojnika.¹⁵

Od izbijanja ustanka pa do kraja 1941. *partizani* koji djeluju na području cijele bivše Jugoslavije rukovodeni su i izgrađivani od političkog i vojnog rukovodstva koje je bilo na području Srbije. Tijekom tog vremena na području NDH osnovano je tristotinjak gerilskih i partizanskih odreda i grupa. Mnogi su od njih bili uništeni ili su se raspali. No, unatoč svim naporima oružanih snaga NDH te Nijemaca i Talijana, partizanski pokret u NDH nije razbijen i uništen. Naprotiv, on se organizacijski učvršćuje i postupno jača. Tome pridonosi, uz postojeća partijska rukovodstva u NDH (CK KPH, PK KPJ za BiH i PK KPJ za Vojvodinu) i osnivanje triju vojnih rukovodstava (Glavnih štabova Hrvatske, BiH i Vojvodine), koja neposredno rukovode NOP-om i oružanom borbom. Uskoro dolazi do jedinstvenog ustroja organizacije i postrojbi NOP-a, za čije pripadnike se uvodi i jedinstven naziv – partizan. Objedinjavaju i organizacijski jačaju postojeće partizanske snage, a osnivaju se i nove i veće postrojbe – brigade.

Tako je potkraj 1941. u Hrvatskoj djelovalo osam partizanskih odreda i sedam bataljuna, ukupno oko 7000 partizana, u Bosni i Hercegovini deset partizanskih odreda i dva samostalna bataljuna sa 18.600 partizana i u Srijemu dva partizanska odreda s dvjestotinjak partizana. Na područje BiH iz Srbije i Crne Gore prebacio se dio partizanskih snaga, od kojih je 22. prosinca 1941. osnovana u Rudom 1. proleterska brigada, sa 1199 boraca. Tu su se u istočnu BiH prebacili CK KPJ i Vrhovni štab s Josipom Brozom Titom na čelu, političko i vojno rukovodstvo NOP-a Jugoslavije, koje će potom gotovo tri godine boraviti na području NDH. U Hercegovini je bilo oko 300 partizana iz Crne Gore. To znači da je u partizanskim postrojbama na području NDH krajem 1941. bilo ukupno oko 27.300 naoružanih partizana. Te su snage držale dosta velika područja pod svojim nadzorom, na kojima su uspostavljale brojne organizacije KPJ i SKOJ-a, ali i masovne organizacije NOP-a (od JNOF-a i AFŽ-a do USAOJ-a) te svoj sustav vlasti, narodnooslobodilačke odbore (NOO). To je ubrzalo razlaz i konfrontaciju s četnicima. NOP je od kraja 1941. na području NDH stalno rastao, pa je to područje do kraja rata bilo i ostalo njegovo najveće uporište na području bivše Jugoslavije.¹⁶

¹⁵ *Zbornik*, Tom XII, knj. 1, n. dj., 644.; *Zbornik*, Tom XIII, knj. 1, n. dj., 263.–271. i 403.–411.; M. Kreso, n. dj., 387.; B. Krizman, *NDH između...*, n. dj., 224.–225.

¹⁶ Fabijan Trgo, *Narodnooslobodilački rat i socijalistička revolucija u Hrvatskoj (1941–1945)*, *Enciklopedija Jugoslavije*, knj. 5, Zagreb, 1988., 363.; Dr. Ivan Jelić, *Hrvatska u ratu i revoluciji 1941–1945.*, Zagreb, 1978., 283.; Abdulah Sarajlić, *Bosna i Hercegovina u NOR-u, Istorijske pretpostavke Republike Bosne i Hercegovine*, Sarajevo, 1968., 256.

Četnici su na početku ustanka, u kolovozu 1941., jedino u istočnoj Bosni imali dva četnička odreda (Srebrenički i Vlasenički). Od tada je osnivanje i djelovanje četničkih postrojbi na području NDH vezano ponajviše uz potporu Talijana i časnika Draže Mihailovića, glavnog četničkog zapovjednika, a kasnije i uz potporu Nijemaca. Nakon zaposjedanja Druge i Treće zone, u jesen 1941., Talijani počinju pomagati politički, organizacijski i materijalno četnički pokret, da bi ga suprotstavili partizanima, ali i kao protutežu NDH. Tako Talijani omogućuju četnicima povezivanje postrojbi na cijelom svom posadnom području u NDH te s onima u Srbiji i Crnoj Gori, kao i s D. Mihailovićem, te stavljanje svih pod njegovo zapovjedništvo. Od rujna 1941. počinju se osnivati četnički pukovi, dva oko Knina, dva u jugozapadnoj Bosni, jedan u južnoj Lici i jedan odred u Bukovici, s ukupno oko 2000 naoružanih četnika. I u istočnoj Bosni Talijani već 11. studenog 1941. sklapaju s četnicima sporazum na osnovi kojega povlače svoje postrojbe s područja fočanskog i čajničkog kotara, k Pljevljima, predavši vlast četnicima, naoružavši devet tamošnjih četničkih odreda sa 3000 pušaka, te opskrblivši ih opremom i hranom. Tada tu četnici drže osam gradova pod svojom vlašću i još tri zajedno s partizanima, s kojima također sklapaju sporazume. Za to područje osnovali su Privremenu upravu istočne Bosne te Gorski štab bosanskih četničkih odreda, s majorom Jezdimirom Dangićem, izaslanikom D. Mihailovića, na čelu, koji rukovodi sa 10.000 tamošnjih četnika. Tu su još neki četnički odredi iz Srbije i Crne Gore. Izvan ovoga područja, na Majevici, Ozrenu i nekim dijelovima Hercegovine i srednje Bosne, postojale su pojedine četničke grupe i postrojbe. Potkraj 1941. na području NDH u dvadesetak četničkih postrojbi bilo je oko 15.000 naoružanih četnika.¹⁷ Te postrojbe surađuju s Talijanima, ne sudjeluju u borbi protiv Nijemaca, ali počinju borbu protiv partizana.

1942.

Tijekom godine rastu i jačaju oružane snage NDH, Nijemaca, Talijana, četnika i partizana. Borbe su se prenijele gotovo na cjelokupno područje NDH. Tada će doći do svojevrsnog povezivanja oružanih postrojbi NDH, Nijemaca, Talijana i četnika u borbi protiv NOP-a, kao njihovog zajedničkog glavnog neprijatelja.

Oružane snage NDH u 1942. provode razvrstavanje novaka iz 1941. i drugo novačenje. Tako je već tijekom travnja, pojačavanjem postojećih i osnivanjem novih postrojbi, domobranstvo NDH naraslo na 91.000 ljudi. U drugoj polovici 1942. osniva se milicija, tzv. Domdo (domobranske dobrovoljačke) postrojbe za posadnu službu u garnizonima i za zaštitu sela u Bosni, dok je za osiguranje željezničkih pruga bilo osnovano 20 željezničko-stražarskih bojni od starijih godišta, čime je domobranstvo poraslo na oko 110.000 ljudi. Bilo je raspoređeno u tri domobranska zbora (korpusa), svaki s po dvije divizije te 1. gorsku

¹⁷ *Zbornik*, Tom XII, knj. 1, n. dj., 392. i 746.; Jozo Tomasevich, *Četnici u drugom svjetskom ratu 1941–1945.*, Zagreb, 1979., 189.; Dr. Rasim Hurem, *Prilike u istočnoj Bosni sredinom 1942. godine, AVNOJ i NOB-a u Bosni i Hercegovini (1942–1943)*, Beograd, 1974, 49.–56.

diviziju, kao novoosnovanu izvan zborova, te druge operativne i pomoćne postrojbe. Zatim su postojala još četiri gorska zdruga, te konjička i dvije dobrovoljačke domobranske pukovnije, manje postrojbe mornarice te zrakoplovstva, s četiri zrakoplovne baze i oko 10 eskadrila i do 100 zrakoplova.

Ustaška vojnica je imala Poglavnikovu tjelesnu bojnu, Obrambeni zdrug, Crnu legiju te 37 djelatnih, devet pripremljenih i dvije željezničarske bojne, a brojila je oko 42.000 ljudi. Oružništvo se povećalo s pet na šest pukovnija i bilo je pojačano djelatnim i pričuvnim domobranima, čime je porastao i njegov ukupan broj na oko 15.000 ljudi. Ukupno je u oružanim snagama NDH sredinom 1942. bilo oko 125.000, a krajem 167.000 ljudi. Tu nije uključeno 28.000 novaka, koji su mobilizirani tijekom 1942. i čekali su na konačni raspored, kao ni oni hrvatski vojnici koji su bili na Istočnom bojištu, ili na obuci u Njemačkoj i Italiji, jer su bili pod zapovjedništvom i u sastavu njemačkih i talijanskih oružanih snaga. Za popunu 369. pješadijske pukovnije tijekom 1942. upućeno je 1012 časnika, dočasnika i vojnika. Samo u rujnu 1942. za ustroj i na obuku 369. legionarske »Vražje« divizije upućeno je iz NDH u Njemačku 9983 časnika, dočasnika i novaka, a do kraja godine još nekoliko tisuća. Tada ona stiže u Domovinu, ali kao postrojba njemačkih oružanih snaga u NDH, čiji su časnički kadar većinom činili Nijemci. Ako se nešto od navedenoga ispusti ili se nešto doda, dobije se i različit broj, tako da se on kod pojedinih autora za oružane snage NDH krajem 1942. kreće u rasponu od 148.700 do 220.000 ljudi.¹⁸

Nijemci su tijekom 1942. na području NDH, uz jačanje oružanih snaga NDH, bili primorani poduzimati i niz drugih mjera kako bi neutralizirali i pokušali uništiti NOP. Iako su im zbog situacije na istočnom i afričkom bojištu sve postrojbe bile nužne na tim bojištima, ipak su, zbog stalnoga jačanja NOP-a, bili prinuđeni u NDH premješati nove svoje postrojbe iz drugih krajeva i zemalja, ali i ustrojivati posebne postrojbe od domaćeg ljudstva. I u operativnom pogledu poduzete su odgovarajuće mjere, radi jedinstvenije i uspješnije vojne aktivnosti. Tako je 28. listopada 1942. osnovano Zapovjedništvo zapovjednika njemačkih postrojbi u Hrvatskoj, s generalom R. Lüttersom na čelu, a ubrzo je dio po dio njemačkog posadnog područja u NDH, uslijed vojnih aktivnosti, proglašavan operativnim područjem, čime su sve tamošnje vojne i civilne vlasti NDH stavljene pod zapovjedništvo njemačkih zapovjednika, koji su preuzimali izvršnu vlast.

Uz pomoć postrojbi koje su pristizale na područje NDH, te oružanih snaga NDH i dijelom talijanskih postrojbi, Nijemci na svom posadnom području

¹⁸ AOS. SRJ, Arhiva NDH, kut. 134 a (Elaborat: Ustaška vojnica 1942.); IIDA, Arhiva NDH, kut. 363 i 364 (Vrhovno oružničko zapovjedništvo i Zapovjedništvo I. oružničke pukovnije); Mr. M. Colić, Oružane snage NDH u Bosni i Hercegovini 1942–1943. godine, *AVNOJ i NOB-a u BiH (1942–1943)*, Beograd 1974., 344.–360.; Isti, Kolaboracionističke oružane formacije..., n. dj., str. 64.; V. Strugar, n. dj., 104.–105., 149. i 168.–169.; F. Dragojlov i V. Vrančić, *Postrojenje i brojčano stanje Hrvatskih oružanih snaga*, Drina br. 7–9, Madrid, 1962. i Drina, br. 1, Madrid, 1963.; B. Krizman, *NDH između...*, n. dj., 350.; Slavko Odić, Podaci o njemačkim i kvasilinškim oružanim snagama u Srbiji, Hrvatskoj i Bosni krajem 1942. godine, Prvo zasjedanje AVNOJ-a, *Zbornik radova naučnog skupa Bihać*, 4–6. X. 1966, Banjaluka, 1967, 84.–85. Broj koji sam iznio najbliži je dokumentima, poglavito u svezi s Ustaškom vojnicom i oružništvom.

izvode nekoliko ofenzivnih akcija protiv partizana. Istočna je Bosna početkom 1942. bila jedno od najjačih žarišta ustanka u NDH, Nijemcima vrlo važno područje, pa tu i počinju prve veće akcije. U napadu sudjeluju 718. nj. p. divizija iz smjera Sarajeva i Tuzle te 342. nj. p. divizija s jednim tenkovskim i jednim pješačkim bataljunom, 714. nj. p. divizija iz Zvornika i Višegrada, uz zaprečne grupe Doboj i Vareš od 12 do 15 bataljuna oružanih snaga NDH, od kojih se u ofenzivnoj aktivnosti istakla ustaška Crna legija, te jedan talijanski bataljun s juga iz divizije »Pusteria«. Sukladno dogovorima s četnicima, oni su bez borbe propustili njemačke postrojbe.

Snage triju partizanskih odreda dijelom su se povukle, kao i 1. proleterska brigada s Vrhovnim štabom, prema jugu u Foču. Potom 342. divizija odlazi na istočno bojište, a postupno se iz Srbije na područje NDH prebacuju 704., 714. i 717. nj. p. divizija. Te postrojbe, s nekoliko talijanskih divizija i četnicima s područja NDH, ali i onima iz Crne Gore i Sandžaka, te oružanim snagama NDH, uspijevaju u proljeće 1942. razbiti partizanske snage u istočnoj Bosni i Hercegovini, koje preostale partizanske snage napuštaju, a osnivaju se četničke postrojbe. Poslije toga sve četiri njemačke divizije, uz još neke njemačke postrojbe, te dio postrojbi NDH i grupe četnika, od 28. svibnja do 29. kolovoza 1942. izvode operacije protiv partizanskih snaga u zapadnoj Bosni, Banovini i okolnim područjima, gdje su uz prometnice bili ugroženi i posebno značajni za Nijemce rudnici željeza. Tada, sredinom 1942., njemačkih je vojnika na području NDH bilo oko 40.000, dok je njihovo izdržavanje tada stajalo vladu NDH oko 4 milijuna RM mjesečno. No, partizanske su se aktivnosti u drugoj polovici 1942. pojačale, pa Nijemci u NDH dovode nove postrojbe. Tako od 3. listopada 1942. u NDH, na područje Zagreba, Petrinje i Bjelovara, iz Njemačke počinju stizati njemačka 187. rezervna divizija, jačine 11.408 ljudi, zatim u prosincu 1942. stižu iz Srbije 7. SS dobrovoljačka brdska divizija »Prinz Eugen«, od oko 22.000 ljudi i razmješta se na Kordun, iz Austrije 369. pješađijska divizija (hrvatska) »Vražja«, od oko 12.000 ljudi i razmješta se na područje od Sunje do Bosanskog Novoga. Ostale njemačke divizije, i to: 714., 717. i 718. p. d., popunjene su, znatno pojačane i razmještene uglavnom u sjevernoj Bosni od Une do Drine, sa sjedištima stožera u Sanskom Mostu, Banjaluci i Sarajevu. Tako je na području NDH potkraj 1942. bilo ukupno 75.000 njemačkih vojnika, a od sedam divizija na području bivše Jugoslavije šest ih je bilo na ovome području. Jedino je 704. nj. p. d. vraćena iz NDH u Srbiju, radi osiguranja za Nijemce značajnih tamošnjih prometnica, rudnika i privrednih objekata, što pokazuje jačinu NOP-a u NDH i u Srbiji. Također je od sedam njem. bataljuna za zaštitu željezničkih pruga koncem 1942. njih pet na području NDH, a slično je i sa zračnim i drugim snagama Trećega Reicha.¹⁹

¹⁹ *Zbornik*, Tom XII, knj. 2, n. dj., 444.–445., 704., 722.–723., 810.–811., 829.832.; V. Strugar, n. dj., 104.–105., 149. i 168.–169.; Mr. R. Brčić, *Njemački i italijanski planovi u BiH u svjetlu dokumenata (1942–1943), AVNOJ i NOB-a u BiH*, Beograd 1974, 137.; S. Odić, n. dj., 81.–84. Prema njemačkim izvorima, izdržavanje njem. vojske u NDH tijekom 1942. koštalo je vladu NDH 2,172.000.000 kuna ili 108,600.000 Reich maraka.

Talijanske posadne snage u NDH tijekom 1942. imale su dva različita cilja. Prvi, koji traje do sredine 1942., jačanje je postojećih te osnivanje i dovođenje novih oružanih postrojbi, da bi se njima zaposjela cijela NDH. I drugi, do kraja godine, u kojem se talijanske snage povlače iz Treće i dijela Druge zone u NDH radi koncentracije i jačanja obalnih garnizona i onih u njihovom zaleđu. Cijelo to vrijeme pomaže se organiziranje, povezivanje i ustroj četničkih postrojbi, uz njihovo uključivanje u sastav talijanske vojske. Već početkom 1942. talijanske snage na području NDH bile su znatno pojačane, od zapovjedništva 2. Armate i korpusa do divizija te potrebitih dopunskih, posadnih, teritorijalno-mobilnih i ostalih postrojbi. To je dovelo i do promjene njihovog ustroja. Tako je 18. siječnja 1942. ustrojen i XVIII. korpus sa sjedištem u Splitu, u sastavu 2. Armate. Obuhvaćao je središnji dio talijanskog posadnog područja u NDH, od Obrovca, Gračaca, Kulen Vakufa i Lušci Palanke do Makarske, Imotskog, Jablanice i Konjica. U svom sastavu je imao 12. p. d. Sassari, 151. p. d. Perugia, 15. p. d. Bergamo i Trupe Zadra, koje su od 1. studenoga 1942. objedinjene u 158. p. d. Zara. Dio snaga je imao na hrvatskom anektiranom području. Sjeverno je bio V., a južno VI. talijanski armijski korpus, svaki po četiri divizije, dok su u istočnoj Bosni, izvan tih sastava, bili veći dijelovi jedne, a povremeno dijelovi još triju talijanskih divizija iz sastava njihovih postrojbi u Crnoj Gori i Sloveniji.

Dakle, na talijanskom posadnom području u NDH bilo je stalno oko 12 talijanskih divizija. Osim njih, postojale su dosta brojne i druge specifične i samostalne postrojbe izvan sastava divizija. U svima njima bilo je sredinom 1942. oko 220.000 ljudi, raspoređenih u više od 140 garnizona na području NDH. Budući da se obrana pred napadima partizana tako velikog broja garnizona, često nedovoljno povezanih, većinom u planinskim područjima, pokazala neuspješnom, Vrhovno je zapovjedništvo za Sloveniju i Dalmaciju (kako se od 9. svibnja 1942. nazivalo prijašnje zapovjedništvo 2. Armate) predlagalo povlačenje posada iz Treće u Drugu i Prvu zonu, čime bi se dobilo »manje jakih i sigurnih garnizona i pokretnih rezervi«, a time i uspješniju borbu protiv partizana.

To je prihvatio i Mussolini. Nakon sporazuma u Zagrebu, 19. lipnja 1942., između vlade NDH i Vrhovnog zapovjedništva za Sloveniju i Dalmaciju, koji je stupio na snagu 11. srpnja, počelo je povlačenje talijanskih postrojbi. Tako su napušteni svi garnizoni u Trećoj zoni (izuzev Karlovca) i više njih u Drugoj zoni, ponegdje takvom brzinom da nisu bile obaviještene ni snage NDH ni Nijemci, što su iskoristili partizani, koji su upravo iz istočnih područja pristizali u taj središnji dio NDH, i potom se učvrstili u njemu. Na tom novom suženom posadnom teritoriju NDH Talijani ne smanjuju svoje snage, nego ih popunjavaju u svakom pogledu, pa one krajem 1942. broje oko 250.000 ljudi.²⁰

Tijekom 1942., politikom odgadanja borbe do povoljnih uvjeta, pružanjem podrške i uključivanjem u oružane akcije s Talijanima, Nijemcima i dijelom

²⁰ *Zbornik*, Tom XIII, knj. 2, Dokumenti Kraljevine Italije 1942., Beograd, 1972., 7.–11., 51.–57, 76.–80., 81.–92., 780.–781. i 789.–793.; B. Krizman, *NDH između...*, n. dj., 250., 28., 291. i 305.; R. Brčić, n. dj., 137.; V. Strugar, n. dj., 104.–105., 149., 168.–169. Iznijeti brojevi čine mi se najprihvatljivijima i sadrže pripadnike svih postrojbi, a ne samo 2. Armate, a broj od 300.000 tal. vojnika na području NDH u prvoj polovici 1942., koji iznose Glaise i Veessenmayer, pretjeran je i vjerojatno od Talijana planiran.

oružanim snagama NDH protiv partizana, *četnička organizacija* se do sredine te godine konstituirala kao »jugoslavenska vojska u otadžbini«, s generalom Dražom Mihailovićem na čelu. To je razdoblje kad četnička organizacija postiže vjerojatno najznačajnije uspjehe na području NDH (te na području bivše Jugoslavije). Istodobno se prešlo na viši stupanj vojne organiziranosti, od odreda na osnivanje više četničkih brigada i prvih korpusa (Drinski, Trebinjski) te Dinarske četničke divizije, u proljeće 1942., s više od 5000 naoružanih četnika u njoj.

Dvadesetak se partizanskih i dobrovoljačkih odreda na području NDH tijekom 1942., uslijed ofenzivnih aktivnosti njemačkih, talijanskih i oružanih snaga NDH i četnika, raspalo, a od većine njih osnovani su novi četnički odredi. Taj proces bio je najintenzivniji u istočnoj Bosni i Hercegovini. U talijanskim zonama u NDH, kao i na hrvatskom anektiranom području, legalizirane su gotovo sve četničke postrojbe, koje su kao »Antikomunistička dobrovoljačka policija« uključene u sastav talijanskih postrojbi. Teret njihovog izdržavanja, nakon Zagrebačkog sporazuma od 19. lipnja 1942., morala je, na inzistiranje talijanske strane, preuzeti vlada NDH. Do kraja 1942. broj naoružanih četnika u sastavu talijanskih postrojbi povećao se na oko 20.000 na području NDH, dok je broj nenaoružanih bio desetak tisuća veći. Najviše ih je bilo u istočnoj Hercegovini, zatim na Tromeđi oko Knina, te u Lici.

Istodobno je na njemačkom posadnom području, te nekim dijelovima talijanskog posadnog područja u NDH (Treća i Druga zona), koje su po sporazumu trebale zaposjesti postrojbe NDH, došlo do sklapanja sporazuma između postojećih četničkih grupa i predstavnika civilnih i vojnih vlasti NDH, a u nekoliko slučajeva i s Nijemcima, uz priznavanje suvereniteta NDH, za što se dobilo određenu autonomiju na svojim područjima, odgovarajuću potporu i opskrbu, poglavito streljivom, a na osnovi zajedničke borbe protiv partizana i NOP-a u cjelini. Gotovo sve četničke grupe od Drine do Une imale su takve sporazume, ili su pregovarale i surađivale. Najbrojnije su bile one u istočnoj Bosni, poznate pod nazivima: Majevičko-semberijski, Trebavsko-posavski, Ozrenski, Zenički, Romanijski i Drinski četnici. Njihovo brojno stanje je sredinom 1942. bilo oko 10.000, da bi se uskoro povećalo na oko 14.000 naoružanih četnika.

Četničke postrojbe u srednjoj Bosni i dijelu sjeverozapadne Bosne brojile su oko 3000 ljudi. U NDH je tada bilo i oko 3000 četnika koji su se tu prebacili iz Srbije, Sandžaka i Crne Gore. Ukupno je sredinom 1942. na području NDH bilo oko 18.000, a krajem oko 40.000 naoružanih četnika. Gotovo svi bili su legalizirani, međusobno povezani, te pod zajedničkim zapovjedništvom generala D. Mihailovića. Od tih postrojbi Mihailović je potkraj prosinca 1942. odredio pet korpusa sa 14.800 četnika za uništenje partizana u NDH, jedan od njegovih glavnih ciljeva, a u sklopu njemačko-talijanske ofenzive, u kojoj sudjeluju i snage NDH, započete 20. siječnja 1943. godine.²¹

²¹ HDA, Arhiva MUP NDH 1941–1944., kut. 2 (Izješće od 15. I. 1943.); Arhiva MUP RH, kut. 76 (Elaborat: »Četnici«); *Zbornik*, Tom XII, knj. 2, n. dj., 955.; *Zbornik*, Tom XIII, knj. 2, n. dj., 781., 819.–839.; *Zbornik*, Tom XIV, knj. 2, Dokumenti jedinica,

Tijekom 1942. NOP je zbog niza ofenzivnih akcija Nijemaca, Talijana, oružanih snaga NDH i četnika na mnogim područjima NDH trpio krizu, da bi na drugima doživljavao uspon. Kriza je posebno pogodila istočnu Bosnu, Hercegovinu, srednju Bosnu i područje Tromeđe (sj. Dalmacija, juž. Lika i zap. Bosna), gdje su se gotovo svi partizanski odredi raspali, a mnogi su »pučevima« postali četničkim odredima. Takvih oscilacija na ostalim područjima Hrvatske i Bos. krajine nije bilo. Svakako su u prevladavanju krize umnogome pomogli dolazak CK KPJ i Vrhovnog štaba, koji od prosinca 1941. pa do listopada 1944. stalno borave i djeluju na području NDH. Oni najprije do sredine 1942. borave u Foči, a zatim u Bosanskoj krajini, kamo su se počeli prebacivati 24. lipnja s četiri brigade (1. i 2. proleterskom, 3. sandžačkom i 4. crnogorskom) jačine oko 3800 boraca, iz Srbije i Crne Gore. Pridružila im se i 5. crnogorska brigada, u čijem je sastavu bio i Hercegovački NOP odred. Tijekom 1942. na području NDH partizani su zauzimali i kraće vrijeme držali pod svojom vlašću četrdesetak gradova, od kojih je središnji teritorij pod njihovim nadzorom, ali i najveći, bio Bihać, zauzet 4. studenog 1942., gdje se potom i smještaju rukovodstva NOP-a. Taj prostrani jedinstveni teritorij pod njihovim nadzorom prostirao se na oko 50.000 km², što je gotovo polovica površine NDH, a tu je živjelo oko 2.800.000 ljudi. Partizani su tu organizirali svoju vlast (od NOO-a do ZAVNO-a i AVNOJ-a) te brojne masovne organizacije. To je pomoglo osnivanju novih partizanskih brigada, ali i prvih divizija i korpusa, čime se stvara Narodnooslobodilačka vojska Jugoslavije (NOVJ), kako se počela tada službeno zvati.

Na području Bos. krajine nakon popune proleterskih brigada osnovane su 1. i 2. proleterska i 3. crnogorska divizija, krajem 1942. Istodobno su na području Hrvatske djelovali jedan korpus, četiri divizije i 18 partizanskih brigada, s nekoliko manjih postrojbi, ukupne jačine oko 25.000 partizana. U Bosni i Hercegovini bili su jedan korpus, dvije divizije i 10 partizanskih brigada s nekoliko manjih postrojbi jačine oko 11.000 partizana. U Srijemu je bilo oko 1000 partizana, od kojih se oko 700 prebacilo u istočnu Bosnu. Na području NDH je tada bilo i oko 5000 partizana iz drugih krajeva bivše Jugoslavije, uglavnom iz Srbije i Crne Gore. Tako su na području NDH krajem 1942. djelovala oba korpusa, svih devet divizija te 28 partizanskih brigada, od 37 koliko ih je tada bilo na području bivše Jugoslavije. Ukupan broj partizana na području NDH popeo se sa 20.000 iz sredine 1942. do kraja te godine na ukupno 42.000 u vojnim postrojbama. Broj naoružanih pripadnika NOP-a bio je nešto veći, tako da je ukupno naoružanih boraca NOVJ i pripadnika NOP-a

komandi i ustanova četničkog pokreta Draže Mihailovića, 1. I. – 8. IX. 1943., Beograd, 1985, 72. i 97.; J. Popović, M. Lolić i B. Latas, *Pop izdaje četnički vojvoda Momčilo Đujić*, Zagreb, 1988., 98., 141., 142., 160., 161., 177., 190., 191. i 192.; Branko Latas, *Četnici Draže Mihailovića u borbi za uništenje »Bihaćke republike« (decembar 1942 – februar 1943)*, AVNOJ i NOB-a u BiH (1942–1943), Beograd, 1974., 361.–375.; J. Tomasevich, n. dj., 197.–198. i 200.; V. Strugar, n. dj., 149.–i 163.; Vojna enciklopedija, knj. 2, n. dj., 374.; Dr. R. Hurem, n. dj., 52. i M. Colić, *Kolaboracionističke...*, n. dj., 65.

na području NDH krajem 1942. bilo oko 100.000, od ukupno 150.000 na području bivše Jugoslavije.²²

1943.

Godina 1943. prekretnica je u odnosima i učincima postrojbi na području NDH, ona je zbog nepovoljnog razvoja situacije na istočnom i afričkom bojištu za Nijemce i Talijane, ali i za sve ostale sudionike u borbi u NDH, dobila poseban značaj. On je proizlazio iz nezaustavljivog jačanja partizanskih postrojbi, kojima su Saveznici odlučili pomoći, te zbog mogućnosti savezničke invazije, poglavito na hrvatsku obalu. Zato je njemačko vrhovno zapovjedništvo oružanih snaga odlučilo koordiniranom akcijom likvidirati po svaku cijenu oružane snage NOP-a na području NDH (te bivše Jugoslavije). U prvoj polovici 1943. na području NDH izvedene su dvije velike operacije njemačkih, talijanskih, četničkih i oružanih snaga NDH protiv NOVJ, ali nisu bile uspješne. Situacija se pogoršala još više nakon kapitulacije Italije u rujnu 1943. godine. To je utjecalo na daljnju reorganizaciju i jačanje postojećih i osnivanje novih oružanih postrojbi NDH i četnika, te na premještanje nekoliko novih njemačkih postrojbi s drugih ratišta i zemalja u NDH, koja čitava postaje njihovo posjednuto, ali i operativno područje.

Tijekom 1943. nastavit će rasti broj pripadnika *oružanih snaga NDH*. Jedan od glavnih problema bilo je oružje. Ono se nastojalo dobiti od Nijemaca. Zato vlada NDH 18. siječnja 1943. traži od njih opremu i oružje za šest novih divizija i šest gorskih zdругova, tj. 70.000 pušaka, 5000 strojnica, 2000 bacača i odgovarajući broj topova, ali bez uspjeha, jer je Nijemcima to oružje trenutačno bilo potrebno za vlastite oružane snage. To je jedan od razloga što se tadašnji broj od 40.000 hrvatskih vojnika u sastavu njemačkih oružanih snaga tijekom godine gotovo udvostručio, jer su se tako oni na najbrži način naoružavali i obučavali.

Vlada NDH je pritom zahtijevala da se oni upotrijebe u borbama na području NDH, s čime se njemačka strana slagala i tako postupala. Istodobno su na zahtjev Nijemaca, radi lakšeg zapovijedanja i bolje prilagodbe uvjetima borbe protiv partizana, na terenu preustrojene domobranske i ustaške postrojbe, a provedeno je i treće novačenje u NDH. Tom drugom reorganizacijom oružanih snaga NDH, od svibnja od prosinca 1943., ukinute su divizije (osim šeste), te su od postojećih i novoosnovanih postrojbi osnovana četiri gorska i četiri lovačka zdругa, kao pokretljive postrojbe za borbu protiv partizana. Svaki je zdруг imao dvije gorske, odnosno lovačke pukovnije, dva topnička odjela,

²² F. Trgo, n. dj., 365.–366.; A. Sarajlić, n. dj., 260.; Sreta Savić, Srem u NOB-i, Beograd 1963, 170.–171.; V. Strugar, n. dj., 149. i 154. O toj teritoriji genral Lütters 26. XII. 1942. izvijestio je svoje pretpostavljene: »Država vrhovnog zapovjednika, komunisti Tita, zauzećem Livna i Tomislavgrada dostigla je do sada svoje najveće prostranstvo. Njeno sadašnje područje ima 250 km dužine i oko 80–100 km širine. Prema nadenim zapovijedima u ovoj partizanskoj državi ima 63.000 naoružanih ljudi, koji raspolazu teškim oružjem, više topova, motoriziranim i zaprežnim kolima i dovoljnom komorom na tovarnoj stoci...«. AOS, SRJ, Njemačka arhiva, kut. 8, reg. br. 2/3.

postrojbe za vezu i druge potrebite postrojbe. Potom preustrojavaju jedan brzi, zatim 11 posadnih i tri doknadna zdruga, 13 mjesnih, 22 posadna i 17 popunidbenih zapovjedništava, 11 željezničko-stražarskih, tri samovozne i po jedna opkoparska i željeznička bojna, uz zapovjedništva mornarice i vojnog zrakoplovstva, te četiri škole i odgajalište oružanih snaga.

Ukupan broj pripadnika oružanih snaga NDH, prema iskazu dr. A. Pavelića, 1. rujna 1943. bio je 262.326 časnika, dočasnika i vojnika. Od toga je pod njemačkim zapovjedništvom bilo 170.080 hrvatskih vojnika (71.020 u sastavu njem. oružanih snaga, a 99.060 izvan tog sastava, od kojih su 36.300 opremili Nijemci, a 62.760 vlada NDH), a preostalih 92.246 pod zapovjedništvom NDH. Po tome oružane snage NDH broje tada 191.306 ljudi, bez onih u sastavu njemačkih oružanih snaga. Po istom izvoru, 144.806 ih je bilo u domobranskim, 28.500 u ustaškim i 18.000 u oružničkim postrojbama. No, već potkraj rujna 1943., nakon kapitulacije Italije i preuzimanja njezinih područja od strane Nijemaca u NDH, u sastavu Wehrmachta i pod njemačkim zapovjedništvom bilo je 220.000 hrvatskih vojnika. Dr. M. Budak, ministar vanjskih poslova NDH, koji iznosi te podatke, tad bezuspješno traži od Nijemaca oružje barcm za 50.000 novih vojnika, da bi se uspješno suprotstavili partizanskim postrojbama u NDH, znatno ojačalima, jer su se naoružali talijanskim zarobljenim oružjem, i osigurali si žetvu, koja je bila u tijeku.²³ Dok se broj domobrana i oružnika do kraja 1943. ponešto smanjuje, znato raste broj pripadnika Ustaške vojnice. Postrojbe Ustaške vojnice također su reorganizirane pa su uz Poglavnikov tjelesni zdrug i još osam drugih (šest stajaćih, jedan obrambeni i jedan prometni) te tri pukovnije, 48 bojni i nekoliko samostalnih ustaških postrojbi krajem 1943. brojile ukupno oko 55.000 ustaša. Oružništvo, koje je organizacijski povećano na sedam pukovnija, imalo je tada oko 12.000 oružnika, dok je domobranstvo činilo više od 140.000 domobrana. Uz njih je na području NDH bilo i oko 15.000 dobrovoljaca za ustroj gradskih i seoskih milicija, poglavito u Bosni i Hercegovini. Tako da se ukupan broj pripadnika oružanih snaga NDH s približno 180.000 iz sredine 1943. povećao do kraja godine na oko 225.000 ljudi, bez onih u sastavu njemačkih oružanih snaga.²⁴

Početakom 1943. Nijemci su pet cjelokupnih divizija (7. SS, 369., 714., 717. i 718., sa 60.000 vojnika) i dijelove šeste (187. sa 5000 vojnika), a kasnije i dijelove još dviju divizija (373. i 1.) upotrijebili u velikim vojnim operacijama protiv partizana u NDH sa sjedištem u Bihaću, zatim u bitkama na Neretvi i Sutjesci, u kojima sudjeluje u početku oko 14.000 pripadnika oružanih snaga NDH i 2000 četnika, te s talijanske strane tri divizije sa 45.000 vojnika i oko 7000 četnika, da bi se te brojke postupno povećavale.²⁵ No, konačni cilj, uništenje partizana, nije postignut. Partizanske postrojbe zauzimaju nova područja u NDH i osnivaju više novih većih vojničkih postrojbi.

²³ B. Krizman, *NDH između...*, n. dj., 489., 537. i 586.; J. Tomasevich, n. dj., 106.–107.

²⁴ B. Krizman, *Ustaše i Treći Reich*, knj. 2, Zagreb, 1983., 144.–145. i 168.; I. Košutić, n. dj., 43.–54.

²⁵ AOS, SRJ, Mikrofilm NAV-N-315, Roll. 2154/551; Mr. R. Brčić, n. dj., 145.

Zato su Nijemci, uz poraze na istočnom bojištu te u Africi, a poglavito nakon iskrcavanja i akcija Saveznika na Siciliji i južnoj Italiji, i opasnosti od njihovog mogućeg iskrcavanja na hrvatskoj obali, bili prisiljeni poduzeti i dodatne korake u organizaciji zapovijedanja, ali i ustroju novih i prebacivanju drugih vojničkih postrojbi iz drugih krajeva u NDH. Osim vojnih, oni prebacuju i policijske postrojbe, a na osnovi Hitlerove zapovijedi od 10. ožujka 1943. počinju organizirati i po zapovijedi Himmlera od 21. lipnja 1943. preuzimati policijsku upravu u svojoj posadnoj zoni, a od jeseni i na području cijele NDH. Tako je u sastavu Njemačke redarstvene organizacije u NDH osnovano pet policijskih oblasti sa 18 policijskih kapetanija, koje su dalje imale 110 žandarmerijskih zapovjedništava i 450 žandarmerijskih postaja, većinom tijekom 1943., s više od 20.000 naoružanih policajaca (od kojih je bilo oko 16.000 Hrvata i Muslimana i 3500 Folksdojčera iz NDH, a ostalo su Nijemci iz Trećeg Reicha), koje djeluju sve do kraja rata. Istodobno se uz postojeću Feldkomandaturu u Zagrebu tijekom 1943. osnivaju i nove u Banjaluci, Bjelovaru, Karlovcu, Osijeku i Sl. Brodu, a nakon kapitulacije Italije i u Splitu i Mostaru, kao i više zapovjedništava mjesta.²⁶ Također počinju pristizati i nove njemačke postrojbe. U svibnju 1943. iz okolice Beča stiže na prostor od Banjaluke do Konjica te do Bihaća 373. legionarska »Tigar« divizija (oko 18.000 ljudi), na mjesto 717. nj. divizije premještene u Grčku. Potom iz Italije stiže Zapovjedništvo 3. SS oklopnog korpusa u Karlovac, a njegove postrojbe razmještaju se: 5. SS okl. div. »Wiking« u rajon Zagreba, 11. okl. grenadirski div. »Norland« u rajon Pokuplja i Žumberka, te dijelovi 24. okl. divizije i još nekih postrojbi uz granicu prema Sloveniji. Na područje Petrinje stiže 1. kozačka konjička divizija (s približno 28.000 vojnika) iz Poljske, u Srijem stiže 173. nj. divizija, na područje Like iz Italije stiže 371. nj. divizija, na područje Dubrovnika, Slanog i Trebinja stiže iz Norveške 181. nj. pješ. divizija, iz Francuske i Belgije 264. nj. p. divizija, iz Makedonije 367. divizija, iz sastava 2. SS korpusa: 1. SS oklopna, 24. okl.-grenadirski, 44. pješ., 71. pješ. i 162. turkestanski divizija, koje sudjeluju u akcijama od Samobora, preko Jastrebarskog, Karlovca, Korduna, Gorskog kotara do Istre, protiv partizana, uz neke divizije u prolazu, kao npr. 100. lovačka divizija iz Njemačke za Grčku, ali u srpnju vodi akcije protiv partizana na Bilogori.

Dana 26. kolovoza 1943. uspostavljen je novi sustav zapovijedanja i vojne uprave, tako da je uz prijašnji naziv Zapovjednika Jugoistoka, osnovano Zapovjedništvo grupe armija »F«, kojem je podređena 2. njem. oklopna armija pristigla s Kavkaza, u čiji sastav ulaze i sve njem. postrojbe u NDH, uz one u Srbiji, Crnoj Gori i Albaniji. Od snaga Zapovjednika njemačkih postrojbi u NDH istodobno je ustrojen 15. brdski armijski korpus sa sjedištem u Banjaluci. U njegovom sastavu su bile 1. rujna 1943. 7. SS, 114. lovačka, 369. i 373. legionarske divizije i jedna rezervna pukovnija, te pod zapovjedništvom i dva gorska i tri lovačka združenja oružanih snaga NDH, s ukupno 197.000 ljudi, te 33.102 ko-

²⁶ HDA, Arhiva NDH, kut. 469 (Izvjješće opunomoćenika zapovjedništva SS u Hrvatskoj od 20. XI. 1943.); *Zbornik*, Tom XII, knj. 3, Dokumenti nemačkog Rajha od 1. I do 31. XII. 1943., Beograd, 1978., 235.–237. i 396.–397.; *Vojna enciklopedija*, knj. 6, Okupacija Jugoslavije 1941–1945, Beograd, 1973, 366.–367.

nja, pretežito tovarna, pogodna za brdsko ratovanje. Osnivanjem 5. SS brdskog korpusa 24. listopada 1943. u njegov sastav su premještene 7. SS i 369. divizija, a preuzima i zapovijedanje na području istočne Bosne i Hercegovine. U sastav 69. rezervnog armijskog korpusa za posebnu uporabu, osnovanog u srpnju 1943., sa sjedištem u Vukovaru, potom u Vinkovcima, ušle su 173. i 187. (od 2. prosinca 42. lov.) divizija, potom i 367. divizija, smještene pretežito na prostoru sjeverno od Save. Postrojbe iz 2. i 3. SS oklopnog korpusa uglavnom su se do kraja studenoga 1943. povukle na druga bojišta, a njihova područja preuzele su postrojbe iz 5. SS, 15. brdskog i 69. rezervnog njemačkog korpusa.

Najveći dio tih snaga bio je usmjeren na zauzimanje hrvatske obale i otoka nakon kapitulacije Italije, u čemu se gotovo u cijelosti i uspjelo, a da bi se spriječilo moguće iskrcavanje Saveznika. Tako se broj njemačkih vojnika povećao sa 107.500 sredinom 1943. na više od 220.000 koncem te godine, u što su uključeni i hrvatski vojnici u sastavu njemačkih snaga iz legionarskih 369. i 373. divizije, te oni iz SS policije, ali bez onih na obuci za 392. legionarsku i 13. SS diviziju i još neke manje postrojbe u Njemačkoj, Austriji i Francuskoj. Izdržavanje tih njemačkih vojnika na području NDH koštalo je vladu NDH 46,8 milijuna RM mjesečno.²⁷

Na području NDH talijanske postrojbe bile su od početka 1943. uključene u ofenzivne aktivnosti protiv partizana od granice sa Slovenijom do one s Crnom Gorom. Pod njihovim zapovjedništvom ili patronatom sudjelovale su u borbi protiv partizana i mnoge četničke postrojbe, ne samo s područja NDH, nego i iz Crne Gore i Srbije, čime su nastojali nadomjestiti aktivnost i gubitke svojih postrojbi. U tim borbama talijanske postrojbe bile su jako iscrpljene. Zbog toga Talijani nisu mogli izdvojiti veće snage za premještanje u Italiju, za borbu protiv Savezničkih snaga, pa se u prvoj polovici 1943. u Italiju prebacila samo divizija Sassari. No, i bez nje su postrojbe 2. Armate 1. srpnja 1943., raspoređene u četiri korpusa (V., VI., XI. i XVIII.), sa 11 divizija s pomoćnim postrojbama, brojile ukupno oko 223.000 ljudi. Od toga su tri korpusa sa sedam divizija u cijelosti i veći dijelovi ostalih dviju divizija, kao i mnoge druge postrojbe od obalnih brigada (Crikvenica i Opuzen) do graničnih straža, bili na području NDH. Istodobno su i dijelovi 9. talijanske armije, i to 14. arm. korpusa – divizije: Taurinenze (Rudo, Čajniče, Goražde i Foča) i Emilia (Konavle i istočni dio Hercegovine) bili na području NDH i sudjelovali u borbi protiv partizana na tim i okolnim područjima u NDH. Tako su talijanske snage sredinom 1943. na području NDH brojile oko 200.000 ljudi. U kolovozu 1943. s područja NDH u Italiju se prebacila divizija Re. No, druge su postrojbe tijekom srpnja i kolovoza 1943. popunjene, pa se ukupan broj ljudi u 2. Armati nije smanjio, nego se neznatno povećao, na 225.000 ljudi. U trenutku kapitulacije Italije, 8. rujna 1943., na području NDH zateklo se šest kompletnih i dijelovi četiriju ostalih talijanskih divizija, te više drugih postrojbi izvan sastava

²⁷ AOS, SRI, MF NAV-N-T-313 Roll. 208/7470546 i 314, Roll. 558/1120-1; MF VA Freiburg F-35/384–385; V. Strugar, n. dj., 264.–265.; Mr. R. Brčić, n. dj., 137.; *Vojna enciklopedija*, knj. 2, n. dj., 374.; Nikola Anić, *Vojna situacija u Hrvatskoj krajem 1943. i početkom 1944.*, *ZAVNOH 1943–1944*, HAK, Zbornik 22, Karlovac, 1990., 269.–279. Prilog 2 (njemačke postrojbe).

tih divizija, s nešto manje od 200.000 ljudi. Većinu tih divizija razoružali su partizani, znatan dio Nijemci, dok se tek mali dio talijanskih vojnika prebacio u Italiju, izbjegavši razoružanje.²⁸

Četnički pokret na području NDH u 1943. ušao je s velikim planovima. Nastojao je uništiti NDH, sukladno telegramske izvješću D. Mihailovića Kraljevskoj jugoslavenskoj vladi od 22. prosinca 1942., u kojem stoji: »Za sada, moj prvi cilj je da uništim ustaše i njihovo delo Pavelićevu Hrvatsku«, ponajprije uz pomoć Talijana, uz trenutačno izbjegavanje oružanih sučeljavanja. Također nastoji uništiti i NOP, uz suradnju s Talijanima, svoj glavni cilj, uz vojničko sučeljavanje. To su bili preduvjeti daljnje uspješne izgradnje vojne i političke organizacije četničkog pokreta, a nakon poraza sila Osovine, osiguranja obnove Kraljevine Jugoslavije.

Zato je iz Srbije i Crne Gore na područje NDH u prvoj polovici 1943. prebačeno oko 20.000 naoružanih četnika. No, ta četnička strategija, zbog odlučnih poraza koje su im tijekom 1943. nanijeli partizani u mnogim bitkama i na mnogim područjima NDH, pretrpjela je opći slom, što se odrazilo i na daljnje odnose prema tom pokretu u zemlji, ali i u inozemstvu. Četnici su se nastojali prilagoditi novonastaloj situaciji u NDH, te su nakon kapitulacije Italije ubrzo gotovo sve njihove postrojbe u bivšim talijanskim zonama ostvarile neposrednu suradnju s Nijemcima. Nijemci ih od tada pa do kraja rata opskrbljuju streljivom, spremom i hranom te im omogućuju preustroj postojećih i osnivanje novih zapovjedništava i postrojbi, od četničkih odreda i brigada do korpusa. Ukupan broj četnika tijekom 1943. na području NDH se mijenjao, a različiti izvori i autori donose i različite podatke. Prema izvješću njemačkog generala Lüttersa Glavnom stanu od 5. svibnja 1943., na području NDH je tada bilo 29.700 naoružanih četnika (Bosna 13.000, Hercegovina 11.200, Lika 3500 i Dalmacija 2000), bez četnika iz Srbije i Crne Gore. Kada se i oni pribroje, tada ih je ukupno bilo oko 50.000, što i D. Mihailović navodi u svojim izvješćima. Nakon njihovih poraza taj se broj znatno smanjuje, na oko 30.000 sredinom 1943., te na 20.000 četnika u vrijeme kapitulacije Italije u rujnu.

Oni tada gube vlast na pojedinim područjima NDH, pa su uglavnom raspoređeni oko većih garnizona i uz komunikacije, uz neposredni oslonac na njemačke oružane snage, a pod njihovim patronatom i na pojedine dijelove oružanih snaga NDH, na nekim područjima, u zajedničkoj borbi protiv partizana. Nijemci, radi svojih interesa, potpomažu njihov ustroj i jačanje, tako da njihov broj postupno raste. Tako su u Dinarskoj četničkoj diviziji potkraj studenoga 1943. bila 6454 četnika (među kojima 51 časnik i 157 dočasnika) naoružana sa 5758 pušaka, 176 strojopušaka, 84 strojnice i 18 bacača, od čega su im Nijemci blizu polovice isporučili u to vrijeme. Mjesec dana kasnije na tamošnjem području Dinarske vojno-četničke oblasti bilo je u sedam korpusa (3 u Dalmaciji, 2 u Lici i 2 u jugozapadnoj Bosni) 10.670 naoružanih četnika, te 5810 nenaoružanih. U istočnoj Bosni i Hercegovini u listopadu 1943. u pet četničkih korpusa (i jednom u osnivanju) bilo je 24.075 naoružanih četnika i oko 26.000 nenaoružanih. U srednjoj i zapadnoj Bosni bilo je tada nekoliko

²⁸ *Zbornik*, Tom XIII, knj. 3, Dokumenti Kraljevine Italije 1943., Beograd, 1976., 8.–15., 198.–210., 299.–301., 308., 311.–319., 323., 424.–425. i 436.

tisuća četnika u postrojbama. Tako je, prema njemačkim, četničkim, partizanskim i podacima vlasti NDH, ukupno četnika na području NDH krajem 1943. bilo oko 35.000. Oni su bili raspoređeni u 12 korpusa (a još ih je nekoliko bilo u osnivanju i ustroju), oko 30 četničkih brigada i nekoliko četničkih odreda. Od oružja su raspolagali, prema njemačkim izvorima, sa 31.580 pušaka, 108 strojnica, 435 strojpušaka i 21 bacačem.²⁹

Krupne vojne pobjede i uspon *NOP-a* potkraj 1942. (osnivanje prvih divizija i korpusa, masovnih organizacija na terenu, osnivanje ZAVNO-a i AVNOJ-a, te distanciranje i oružano sučeljavanje s četničkim pokretom) omogućili su mu brže prodiranje među hrvatsko i muslimansko pučanstvo NDH i njegovo sve znatnije uključivanje u njegove postrojbe. Na području pod kontrolom partizana sa sjedištem u Bihaću, ili u »Titovoj državi«, kako ga nazivaju Nijemci, bilo je početkom 1943. samo u vojnim postrojbama oko 42.000 partizana. Gotovo cijele 1943. područje NDH poprište je žestokih borbi između partizana s jedne te oružanih snaga NDH, Nijemaca, Talijana i četnika s druge strane. Postrojbe 1. hrvatskog i 1. bosanskog korpusa NOVJ održale su se na svojim područjima i već početkom proljeća preuzimaju inicijativu i zauzimaju nova područja, uspostavljajući svoju vlast na njima. Isto tako ni Operativna grupa divizija NOVJ, u kojoj je bilo vojno i političko rukovodstvo *NOP-a*, a koju su činili najvećim dijelom partizani s područja NDH, poglavito iz Dalmacije, ne samo da nije uništena na Neretvi i Sutjesci, nego je, uz nanošenje velikih gubitaka Talijanima i Nijemcima, porazila glavninu četničkih snaga, najprije na Neretvi, a potom na Drini. Nakon Sutjeske, sredinom lipnja ta grupa dolazi u istočnu Bosnu, a potom u Bosansku krajinu, što utječe na daljnje jačanje *NOP-a* na tim područjima. Sve to utječe na osnivanje novih postrojbi, tako da su do sredine svibnja 1943. osnovani 2. hrvatski i 2. bosanski korpus NOVJ, te šest novih divizija (po tri u Hrvatskoj i BiH) s više od 20.000 novih partizana. Sredinom 1943. broj partizana na području NDH porastao je na oko 70.000. Otad je težište partizanske aktivnosti planski usmjereno prema talijanskim zonama u NDH, ali je nastavljena i aktivnost na cijelom području NDH. Partizanske su postrojbe spremne dočekale kapitulaciju Italije 8. rujna 1943. i za kratko vrijeme uspjele na području NDH razoružati veće ili manje dijelove osam talijanskih divizija (od 10 razoružanih na području Jugoslavije), te naoružati oko 65.000 novih boraca tim zarobljenim talijanskim oružjem. Partizani su zaposjeli i cjelokupnu obalu od Kopra do Ploča (izuzev Pulc, Opatije, Rijeke, Zadra, Šibenika, Omiša i Makarske) i sve jadranske otoke, kao i Split, najveći grad na obali. Njemačke postrojbe su usmjerile svoje akcije prema obali, gdje su žestoke

²⁹ *Zbornik*, Tom XIV, knj. 2, Dokumenti četničkog pokreta Dražc Mihailovića 1943., Beograd, 1983., 649. i 784.; HDA, Arhiva MUP RH, kut. 76 i 77 (Elaborat: »Četnici«); Arhiva NDH, »Četnici« inv. br. 96; Arhiva ZKRZ-GUZ br. 2569/46, kut. 91; J. Tomasevich, n. dj., 168. i 231.; J. Popović, M. Lolić i B. Latas, *Pop izdaje...*, n. dj., 271., 281. i 315.; B. Krizman, *Ustaše i Treći Reich*, knj. 2, n. dj., 58. i 59.; Radoje i Živan Knežević, *Sloboda ili smrt*, Sijetl, SAD, 1981., 994.–996.; *Vojna enciklopedija*, knj. 2, n. dj., 374.; V. Strugar, n. dj., 260.; Mr. M. Colić, *Kolaboracionističke...*, n. dj., 67.; *Tajna i javna suradnja četnika i okupatora 1941–1944, Dokumenti*, *Arhivski pregled*, Beograd, 1976.

borbe vođene do kraja 1943. Nijemci su uspjeli zaposjesti gotovo cijeli obalni pojas, sve otoke, osim Visa, i glavne prometnice prema obali, potisnuvši partizanske snage prema unutrašnjosti. Za to vrijeme partizanske su snage zauzele oko 65 posto područja NDH, s više značajnih gradova, od Tuzle do Koprivnice. Sve to utječe na porast broja boraca, što omogućuje osnivanje četiriju novih divizija u Hrvatskoj, od kojih triju u Dalmaciji, i novog korpusa (dalmatinskog), te dviju novih divizija u Bosni i Hercegovini i jedne vojvodanske u istočnoj Bosni.

Krajem 1943. snage NOV-a Hrvatske raspolagale su s tri korpusa, 11 divizija, 40 brigada, 33 partizanska odreda, grupom diverzantskih odreda i bataljuna i 12 samostalnih bataljuna, s ukupno više od 100.000 partizana.

Istodobno je NOV Bosne i Hercegovine imala dva korpusa, sedam divizija, 24 brigade i 26 partizanskih odreda, s približno 30.000 partizana. NOV Vojvodine (samo dio Srijema, kao dio NDH) imala je jednu diviziju, tri brigade i dva partizanska odreda i ukupno oko 7000 partizana. Tako je na području NDH od partizanskih snaga s njezina područja bilo: pet korpusa, 19 divizija, 67 brigada (od 9 korpusa, 28 divizija i 104 brigade u cijeloj Jugoslaviji), 61 partizanski odred i druge manje postrojbe s ukupno oko 137.000 boraca, dok je broj naoružanih pripadnika NOP-a bio oko 200.000. Istodobno je u sastavu Operativne grupe NOVJ, poglavito u 1., 2. i 3. proleterskoj diviziji, ali i u nekim graničnim područjima, bilo više od 10.000 partizana iz drugih područja bivše Jugoslavije, koji su tijekom 1943. ratovali na području NDH. Koncem 1943. na području NDH bilo je ukupno oko 150.000 partizana u postrojbama NOVJ. To je jedan od razloga što su na konferenciji u Teheranu (28. XI.–2. XII. 1943.) saveznički vođe Roosevelt, Staljin i Churchill zaključili da partizanskim snagama u Jugoslaviji treba pomoći, ali je tada započeto i sporazumijevanje o podjeli interesnih sfera na tom području. Pomoć će početi stizati 1944. godine.³⁰

³⁰ N. Anić, *Vojna situacija...*, n. dj., 260.–269.; A. Sarajlić, n. dj., 262.; N. Anić, S. Joksimović i M. Gutić, *Narodnooslobodilačka vojska Jugoslavije – Pregled razvoja oružanih snaga NOP-a 1941–1945*, Beograd, 1982., 303.–304., 678.–683., 742.–745., 782.–785. i 794.–795.; Zanimljiva je procjena feldmaršala Weicksa, njem. zapovjednika Jugoistoka, iz počet. studenoga 1943. upućena Vrhovnom zapovjedništvu oružane sile. On smatra da se situacija u unutrašnjosti Balkanskog poluotoka znatno zaoštrila nakon kapitulacije Italije, da su ustaničke akcije izgubile karakter gerilskog rata, da su njihove snage postale brojne, jake i planski vodene, te dobro naoružane i opremljene, otežavaju dotur u zabrinjavajućim razmjerima i sprječavaju privredno iskorištavanje zemlje, čime je neprijatelj stao nogom na Balkan. Dalje piše: »U ovom trenutku glavna opasnost prijeli iz NDH. Crvene snage namjeravaju da prodru u Srbiju, preko Drine... Vođa bandi Tito stvorio je sovjetsku državu unutar Hrvatske i raspolaže dobrom civilnom upravom. Cijeni se da su oružane snage jačine najmanje 100.000 ljudi, i da su za sada ustrojene u 20 divizija i 14 samostalnih brigada... U narednim zimskim mjesecima neće se više raditi o opstanku Hrvatske, Crne Gore i Albanije, nego o stvaranju boljševičkog fronta na cjelokupnom području Jugoistoka, u neposrednoj blizini granice Reicha. Polazna točka te opasnosti, koja je presudna za rat, a time i polazna točka za poduzimanje protivmjera, bila je i ostaje Hrvatska...« (podvukao Weicks) AOS, SRJ, MF NAV-N-T-313, Roll. 189/7449011–24.

1944.

Tijekom 1944. područje NDH postaje sastavni dio jugoistočnog europskog bojišta i vrlo žestokih konfrontacija frontalnog karaktera. S jedne strane Nijemci povećavaju svoje snage na ovome području i pomažu povećanje oružanih snaga NDH i četnika, a s druge strane znatno jačaju partizanske snage uz pomoć Saveznika.

Oružane snage NDH i tijekom 1944. preustrojavaju postojeće i osnivaju nove postrojbe, unatoč izvjesnoj krizi koja je zahvatila poglavito domobranstvo. Cilj je zato ustroj jedinstvenih Hrvatskih oružanih snaga, spajanjem domobranstva i Ustaške vojnice, pod jedinstvenim zapovjedništvom. U prvoj polovici 1944. unovačeno je više od 19.000 ljudi, što sa 4000 povratnika iz partizana čini više od 23.000 novih vojnika, od kojih je više od 20.000 kasnije bilo raspoređeno u razne vojničke postrojbe NDH, a ostali u pomoćnu službu.

Dio ljudstva i postrojbi bio je na obuci na području Trećeg Reicha, ili u borbenim postrojbama i bojištima izvan NDH. Tako je zrakoplovstvo NDH u svibnju 1944. brojilo 20.000 časnika, dočasnika i vojnika, od kojih je 7000 bilo izvan NDH. U to vrijeme postrojbe NDH u zemlji raspolagale su sa 163.000 pušaka, 17.200 pištolja, 4919 teških i lakih strojnaica, 1087 signalnih pištolja, 5600 šmajsera, 124 brdska topa i 180 protuoklopnih topova, 139 haubica 100 mm, 154 različita minobacača te drugim oruđem. Od toga je oko četvrtina oružja izgubljena u petomjesečnim borbama s partizanima, što se nastojalo nadomjestiti nabavama od Nijemaca i zarobljavanjem od protivnika. Domobranstvo je u prvoj polovici 1944. bilo ustrojeno tako da je imalo tri zborna područja (Zagreb, Banjaluka i Sarajevo), četiri gorska i četiri lovačka zdruga, 10 posadnih zdrugova, tri doknadna zdruga, jedan brzi i dva prometna zdruga, uz još neke pomoćne postrojbe i prateće službe, a brojilo je ukupno oko 160.000 ljudi. Ustaška vojnica je u isto vrijeme imala 18 stajaćih i zagrebački posadni zdrug, PTS i Ustaški obrambeni zdrug te je brojila oko 76.000 osoba. Oružništvo je imalo sedam pukovnija, pojačanih specijalnim postrojbama, i oko 23.000 ljudi. To je ukupno 259.000 ljudi, u što je svakako uračunat dio hrvatskih postrojbi (poglavito domobranskih i policijskih) u sastavu njemačkih oružanih snaga.

Potvrđuje to i »Promemorija« dr. M. Lorkovića od 5. veljače 1944., u kojoj tvrdi da je tada pod oružjem bilo 280.000 Hrvata, u što su uključeni Hrvati u tri legionarske i jednoj SS diviziji, SS oružništvu, zrakoplovstvu i mornarici, njih oko 70.000 u sastavu njemačkih oružanih snaga. Proizlazi da oružane snage NDH broje oko 210.000 časnika, dočasnika i vojnika. Lorković ističe važnu činjenicu da su sve te postrojbe, izuzev PTS-a, bile »podređene njemačkim zapovjedajućim generalima i zapovjednicima divizija« na području NDH, tako da vlada NDH nema nikakvih mogućnosti »da samostalno raspolaže ma i s jednim vodom«. Taj broj će uz manje oscilacije ostati isti tijekom 1944. godine.

Njemački opunomoćeni general Glaise von Horsteneu 12. svibnja 1944. piše da NDH ima u svim postrojbama ipak 300.000 i više boraca. Taj broj je u drugoj polovici 1944. nešto smanjen. Tada je nastavljen ustroj jedinstvenih ustaško-domobranskih divizija. Uz 1. hrv. udarnu diviziju, osnovanu naredbom MINORS-a od 21. studenog 1944., započet je ustroj još 15 hrv. divizija u kojima

su, zajedno s ljudstvom u ostalim operativnim postrojbama, bile tada ukupno 172 bojne sa 152.000 ljudi. Kada se tome pribroje 40.000 ljudi u pozadinskim postrojbama, zatim oružnici, zrakoplovci i mornari, ispada da su oružane snage NDH krajem 1944. brojile oko 210.000 ljudi, bez postrojbi u sastavu njemačkih oružanih snaga.

Prema partizanskim podacima od 19. listopada 1944. u Domobranstvu NDH je bilo 136.680, u zrakoplovstvu 19.243 i u mornarici 4106 ljudi, u legionarskim postrojbama 62.632 čovjeka ili ukupno 212.661 vojnik. Tu nisu iskazani ustaše, oružnici, SS policija i SS divizija, kojih također nije malo. S njima oružane snage NDH broje oko 280.000 ljudi. Treba reći da je 16. studenog 1944. uvedeno iznimno stanje u istočnim područjima NDH, da je 4. prosinca poglavnik dr. A. Pavelić osobno preuzeo zapovjedništvo nad Hrvatskim oružanim snagama (HOS-om, kako su se nakon reorganizacije i ukidanja domobranstva u studenom počele nazivati) i svim inim naoružanim postrojbama u NDH, iako su one u operativnom pogledu stavljene pod zapovjedništvo njemačkih stožera korpusa na području NDH. Istodobno 9. prosinca počela je opća narodna mobilizacija na području NDH, a onda i povećanje ustanova i poduzeća značajnih za vojsku koja do tada nisu bila povećana.³¹

Glavni zadatak *njemačkih oružanih postrojbi* u NDH početkom 1944. bio je, sukladno Hitlerovoj zapovijedi, utvrđivanje jadranske obale i izvođenje niza vojnih ofenzivnih operacija radi razbijanja glavne grupacije partizana u središnjem dijelu NDH, i njihovog vodstva, između Save i Jadranskog mora, te osiguranja glavnih prometnica iz unutrašnjosti k obali i otklanjanja opasnosti od prenošenja partizanskih aktivnosti iz NDH u Srbiju, kojoj su se približavale sovjetske postrojbe s istoka.

Zato je 2. njem. oklopna armija, koja operativno pokriva cijelu NDH, krajem 1943. i početkom 1944. pojačana novim njemačkim postrojbama i to: 371. pješ. divizijom prebačenom iz Italije, 1. brdskom divizijom prebačenom iz

³¹ AOS, SRJ, Arhiva NOB, kut. 16, reg. br. 11–4, i 15/1 do 5–1; kut. 114 a, reg. br. 3–2, 3–12/2 i 3 te 3–24/2 i 3; kut. 114 b, reg. br. 5–1/4; kut. 119, reg. br. 4–2/1 i kut. 460, reg. br. 56/1–2; Arhiva NDH, kut. 134 a (Izveštje o brojnom stanju oružništva NDH); HDA, Arhiva MUP RII, Broj III–103/331–333 (stara sig.); *Narodne novine*, Zagreb, 16. XI., 44. i 9. XII. 1944. i 19. I. 1945.; *Zbornik*, Tom XII, knj. 4, Dokumenti nemačkog Rajha, Beograd, 1979., 733.–734.; N. Anić, *Vojna situacija...*, n. dj., 260.; Nikola Anić, *Oružane snage NOP-a Hrvatske u vrijeme njezina oslobođenja potkraj 1944. i na početku 1945. godine*, ČSP, br. 17/1, Zagreb 1985, 137.–138. Prilog II. (ustaško-domobranske snage); N. Slavica, n. dj., 266.; B. Krizman, *Ustaše i Treći Reich*, knj. 1, Zagreb, 1983, 286., 293., 333. i 353.; I. Košutić, n. dj., 130. i 150.; Mr. Mr. M. Colić, *Kolaboracionističke...*, n. dj., 68.; V. Strugar, n. dj., 296.–297., 303., 360.–362.; *Vojna enciklopedija*, knj. 2, n. dj., 375.; Ivo Omrcanin, *Hrvatska 1944*, Washington, USA, 1990., 294.; Z. Dusper, *Da li je Bleiburg trebao biti ili ne?*, *Zatvorenik*, God. IV, Br. 35–36, Zagreb, VI–VII 1994, 14. Dusper piše da je u ožujku 1944. u NDH bilo 67.550 ustaša, gdje su uključeni i ust. dužnosnici, da je oružništvo brojilo 56.500, a domobranstvo 175.600 ljudi, ili ukupno HOS krajem 1944. 299.650 osoba. Njima pribraja i 61.200 osoba iz redovite policijske službe kod MUP-a NDH, što sveukupno iznosi 360.850 osoba, ali ne navodi dokumente. Ta brojka je po meni previsoka jer je ne potvrđuju dostupni dokumenti.

Grčke i 392. legionarskom »Plavom« divizijom prebačenom iz Austrije. Dvije do pet njem. divizija, uz manje postrojbe NDH i četnika, izvode tada vojne operacije u istočnoj Bosni, na prostoru Dinare, potom na Kordunu i Banovini, prodiru preko srednje i zapadne Bosne te od Zagreba i Karlovca prema jadranskoj obali, koju čvršće zaposjedaju i za kraće vrijeme smanjuju pritisak na glavne prometnice, ali ne uspijevaju razbiti ni oslabiti partizanske postrojbe. Stoga Nijemci nastavljaju vojne aktivnosti, poglavito u istočnoj Bosni, s novopristiglom 13. SS divizijom »Handžar« iz Njemačke, jačine više od 19.000 vojnika, sastavljenom pretežito od Muslimana iz BiH i manjim brojem Hrvata i Volksdeutschea, s njemačkim časničkim korom. Od sredine ožujka do početka svibnja 1944. ona je uspjela zauzeti veća mjesta, odbaciti privremeno partizanske postrojbe od Drine i spriječiti njihov prodor u Srbiju. To će joj uspjeti i tijekom svibnja i lipnja uz pomoć 7. SS i 1. brdske divizije te još nekih manjih njemačkih postrojbi, postrojbi NDH i četnika na tome području. Ali, nije uspio njemački desant na rukovodstvo NOP-a u Drvaru 25. svibnja 1944., koje se prebacilo na Vis, jedini otok koji je tada bio u rukama partizana. U to vrijeme, zbog otvaranja zapadnog bojišta u Europi, i uspjeha Saveznika, te uspješne ofenzive u Italiji, kao i uspjeha Crvene armije na istočnom bojištu, opća se situacija sve više pogoršavala za Nijemce. To ih je primoralo na premještanje nekih postrojbi s područja NDH prema talijanskom i jugoistočnom bojištu, kao npr. 114. njem. divizije u siječnju u Istru, a u ožujku 1944. na talijansko bojište. Od 25 njemačkih divizija na Balkanu (koliko ih je tada bilo i u Italiji), više od polovice njih se sredinom 1944. zadržavalo na području NDH, pod zapovjedništvom Stožera 2. oklopne armije, raspoređenih u 5. SS (7. i 13. SS, 118. i 369. divizija), 15. brdskom (114., 264., 373. i 392. divizija) i 69. korpsu za naročitu uporabu (1. kozačka, 173. i 187. divizija), uz dijelove još pet divizija iz drugih susjednih korpusa, a koji u to vrijeme sudjeluju u vojnim operacijama na području NDH. Tu su i druge vojne postrojbe (za osiguranje željezničkih pruga, sigurnosne policije za red, oružništva, zrakoplovstva, mornarice i dr.). U svima njima bilo je tada oko 250.000 ljudi.

Te njemačke postrojbe su do jeseni 1944. uspijevale osiguravati značajnije industrijske bazene, uspostaviti kontrolu nad važnijim prometnicama iz unutrašnjosti prema moru i spriječiti prodor partizana iz NDH u Srbiju. No, tada je devet partizanskih divizija prodrlo u Srbiju i s tamošnjim partizanskim postrojbama, kao i onima u Makedoniji, započelo borbu za potpuno zauzimanje tih područja. Budući da je do početka rujna 1944. Crvena Armija ušla, uz Rumunjsku, i u Bugarsku, koja je kapitulirala, i spojila se s jugoslavenskim partizanima na Dunavu, to su Nijemci poduzeli sve da ih zadrže ne bi li izvukli Grupu armija »E« iz Grčke. Zato su ojačali svoje postrojbe u Srbiji i Makedoniji svojim snagama iz NDH i Grčke. Iz NDH je privremeno u Srbiju prebačena 7. SS (u Niš) i 1. brdska divizija (u Zaječar), 4. pukovnija »Brandenburg« i još neke postrojbe. Akcijama partizana i Crvene armije u istočnoj Srbiji, zauzimanjem Niša, izbijanjem na Moravu i zauzimanjem Beograda 20. listopada 1944., presječen je odstup njemačke Grupe armija »E« dolinom Morave prema sjeveru, te je on usmjeren prema zapadu u smjeru Drine i Sarajeva, kamo će se povlačiti i postrojbe 21. njem. korpusa iz Albanije i Crne Gore.

Potkraj 1944. na području NDH naći će se sva njemačka zapovjedništva i postrojbe koje su se uspjele povući s juga i istoka. Budući da su postrojbe

Crvene armije i partizana zauzele istočni dio Srijema, Bačku i Baranju, a partizanske postrojbe Makedoniju, Srbiju, Crnu Goru, južnu Hercegovinu i Dalmaciju, na tom se graničnom području NDH uspostavila fronta koja je bila dio zajedničke fronte Saveznika. U njezinoj pozadini na području NDH bilo je sedam partizanskih korpusa (4 u Hrvatskoj i 3 u BiH), što je primoravalo Nijemce da dvije trećine svojih vojnih snaga drže u pozadini fronta da brane prometnice, važnije gradove i mjesta i okolna područja, a tek ostali dio snaga usmjere na bojišnice.

Nijemci su organizirali obrambenu frontu od Mostara pa na Višegrad i Drinom do njezina ušća pa preko Srijema do Iloka na Dunav i dalje Dunavom i Dravom, povezavši se s obrambenim pojasom u Mađarskoj. Iz Srbije u NDH prebacili su se stožeri Grupe armija »F«, koji su istodobno i Stožer Zapovjedništva jugoistoka, preko Vukovara i Osijeka u Zagreb te 2. tenkovske armije, u Nuštar te N. Gradišku, ali je 20. prosinca 1944. odstupio u Veliku Kanjižu u Mađarskoj. Iz Grčke se u Sarajevo prebacio Stožer Grupe armija »E«. Uz ranije (5., 15. i 69. korpus) sada su na području NDH i drugi njemački korpusi, i to: 21. brdski korpus (22., 104. i 181. divizija) u istočnoj Bosni i duž prometnice Sarajevo–Brod na Savi, 34. korpus (41. i 117. divizija i divizija »Stephan« i 3 njem. borbene grupe) na srijemskoj fronti i 91. korpus (11. i 297. divizija, jedna borbena grupa i jedna pukovnija) na desnoj obali Drave, od Dalja do Donjeg Miholjca.

U Zagrebu je bila razmještena i 19. protuzrakoplovna divizija. Grupi armija »C« pripast će i 97. korpus (188. i 237. divizija) u Istri i Slovenskom primorju, čije divizije sudjeluju tada u borbama u Gorskom kotaru i Lici, na području NDH, te Zapovjedništvo grupe mornarice »Jug«, koje obuhvaća i obalu NDH, te obranu dijela obale do Karlobaga. Premještanje pojedinih divizija iz korpusa u korpus nastavit će se i tijekom 1945., kada će sve te postrojbe doći pod zajedničko zapovjedništvo Grupe armija »E« s generalom A. Löhrom na čelu. Tijekom godine, poglavito potkraj nje, na području NDH bilo je razmješteno kraće vrijeme, radi odmora, popune i preustroja, te u prolazu desetak raznih njemačkih divizija. Bez njih je na području NDH krajem 1944. bilo 16 njemačkih divizija (bez onih u Istri, Rijeci i Međimurju, koje nisu bile u sastavu NDH), što s ostalim njemačkim postrojbama čini ukupno oko 350.000 ljudi.³²

Četničke postrojbe tijekom 1944. primorane su oslanjati se neposredno na njemačke garnizone i uporišta (a ponegdje i oružane snage NDH), a sve manje djelovati na terenu. Zato njihov broj postupno raste, s povećanjem pripadnika njemačkih postrojbi i vojnih uporišta. Potkraj veljače 1944. na području NDH bilo ih je u postrojbama 23.300, od čega ih je 17.500 kolaboriralo, krajem trav-

³² AOS, SRJ, Arhiva NOB, kut. 16, reg. br. 11–4; kut. 560, reg. br. 3/2 i kut. 1146, reg. br. 34–1/4 (Razmještanje zapovjedništava i postrojbi njem. vojske na području NDH 1. IX. 1944. i 26. I. 1945.); N. Anić, *Vojna situacija...*, n. dj., 264.–266. i 269.–279.; N. Anić, *Oružane snage...*, n. dj., 105, str. 134.–136.; V. Strugar, n. dj., 296.–297. i 360.–362.; *Vojna enciklopedija*, knj. 2, n. dj., 374.–375. Tako su 1944. bile: 367. (I.–III.), kod Zagreba, 8. SS konjička (II.–III.) kod Osijeka, 18. SS motorizirana (II.–III.) zapadno od Zagreba, 73. (V.–VIII) kod Zagreba i 98. njemačka divizija (VI.–VII. mjesec) radi popuna.

nja ih je 31.000, od čega ih je 26.000 kolaboriralo s Nijemcima i vlastima NDH, a sredinom 1944. oko 35.000 četnika. U to vrijeme osnovani su novi četnički korpusi i brigade, čime se nastoji ojačati i reorganizirati snage, a čine se, uglavnom bezuspješni, pokušaji osnivanja četničkih postrojbi sastavljenih od Hrvata i Muslimana.

U rujnu 1944. D. Mihailović je naredio opću mobilizaciju svih četničkih snaga u Jugoslaviji, pa tako i na području NDH. No, tu se njihov broj tek neznatno povećao, na oko 36.500 četnika, koji su bili ovako raspoređeni: u Hercegovini i istočnoj Bosni šest korpusa s približno 17.500 ljudi, u srednjoj i zapadnoj Bosni četiri korpusa i dva četnička odreda sa 14.000 i u Dalmaciji, Lici i Gorskom kotaru Dinarska četnička divizija tri korpusa i još neke postrojbe s nekih 5000 naoružanih četnika. Nakon poraza u Srbiji tijekom rujna i listopada 1944. najmanje 20.000 četnika i pripadnika Srpske državne straže prebacuje se preko Drine na područje NDH. Tu se potkraj 1944. prebacuju crnogorski i sandžački četnici, njih oko 8000, s oko 3000 izbjeglica, kao i preostali dio četničkih snaga iz istočne Hercegovine (oko 7000). U Srijem se u listopadu 1944. prebacio i Srpski dobrovoljački korpus, da bi potom uz pomoć Nijemaca bio prebačen u Sloveniju. Tamo će se, uz Pavelićevo odobrenje, prebaciti preko Like, Hrvatskog primorja i Istre i Dinarska četnička divizija. Ona je, prema izvješću njezinog zapovjednika M. Đujića, iz Brloga u Lici od 25. prosinca 1944., u svoja tri korpusa (dalmatinski, lički i bosanski) imala 4561 naoružanog četnika, koje su Nijemci opskrbljivali hranom i streljivom. Istodobno je, prema četničkim podacima, na području od zapadne do istočne Bosne i sjeveroistočne Hercegovine pod zapovjedništvom D. Mihailovića bilo 49.780 naoružanih četnika, od kojih je 22.320 domaćih iz BiH, 19.960 iz Srbije i 7500 iz Crne Gore i Sandžaka. Uz njih, tu je bilo 12–13.000 nenaoružanih četnika, pretežito iz BiH. Glavninu, njih oko 32.000, Nijemci su upotrijebili za osiguranje prometnica u dolini rijeke Bosne, poglavito od Doboja do Dervente, opskrbljujući ih streljivom. Tako je krajem 1944. na području NDH bilo oko 55.000 naoružanih četnika.³³ No, budući da su izgubili pomoć od Saveznika, sve više ih je hvatala demoralizacija, poglavito one iz Srbije, Crne Gore i Sandžaka, pa dio njih koristi amnestiju i prelazi u partizanske postrojbe.

Na području NDH tijekom 1944. *partizanske postrojbe* vodile su neprekidne borbe, širile područja pod svojom kontrolom i unatoč teškim gubicima, stalno su brojno jačale, a i nove su se osnivale. One su izbjegle uništenje, što je bio cilj njemačkih ofenzivnih operacija, te su postupno prenosile udare na prometnice, da bi u proljeće 1944. započele izrazitiju aktivnost na cijelom području NDH, povećavajući područja pod svojim nadzorom. Time su omogućile održavanje Trećeg zasjedanja ZAVNOH-a (8. i 9. svibnja u Topuskom) i Drugog zasjedanja ZAVNOBiH-a (30. lipnja 1944. u Sanskom Mostu), na kojima su konstituirane Federalna Država Hrvatska i Federalna Država BiH,

³³ HDA, Arhiva MUP RH, kut. 53 (Izvješće MUP NDH od 22. IV. 1944.) i kut. 77 (»Četnici« RB 26/014); *Zbornik*, Tom XIV, knj. 4, Dokumenti jedinica, komandi i ustanova četničkog pokreta Draže Mihailovića – august 1944 – maj 1945., Beograd, 1985., 658.–659.; J. Tomasevich, n. dj., 310., 316., 378.–379. i 381.–382.; J. Popović, M. Lolić i B. Latas, *Pop izdaje...*, n. dj., 353.

na području NDH, a u sastavu Demokratske Federativne Jugoslavije, kako su se tada nazivale, a što je utjecalo na daljnji porast NOP-a.

Nakon neuspjelog njemačkog desanta na Drvar rukovodstva NOP-a djeluju s otoka Visa od 7. lipnja do 18. rujna 1944. da bi se potom prebacila u Beograd. Također se osnivaju i nove postrojbe, i to u Hrvatskoj tri partizanske divizije (33., 34. i 35.) i dva korpusa NOVJ (10. zagrebački i 11. goransko-ličko-istarski). U Bosni i Hercegovini nastaju šest partizanskih brigada i dvije divizije (38. i 39.), u Srijemu jedna brigada i jedna divizija NOVJ (36.). Tako je sredinom 1944. na području NDH bilo sedam korpusa, 26 divizija i 83 brigade s ukupno 175.000 partizana s područja NDH, uz još oko 20.000 partizana u raznim postrojbama iz drugih krajeva gdje je uključeno i oko 2000 savezničkih vojnika na Visu a na području NDH. Od tih oko 195.000 partizana na području NDH više od 65 posto činili su Hrvati i Muslimani, oko 33 posto Srbi, a preostalo pripadnici drugih naroda i nacionalnih manjina.

Od srpnja do kraja 1944. partizanske snage na području NDH zadržavaju inicijativu, izvode niz uspješnih ofenzivnih aktivnosti, proširujući teritorij pod svojom kontrolom i osnivajući nove veće postrojbe. Tako su tada u Hrvatskoj osnovane tri nove divizije (40., 43. i 1. hrv. narodne obrane), dvije u Bosni i Hercegovini (53. i 3. b-h. narodne obrane) te jedna divizija (7. vojvodanska KNOJ-a) i četiri nove partizanske brigade u Srijemu. To je bitno utjecalo na završne operacije ne samo na području NDH, nego i u čitavoj Jugoslaviji. Posebno je značajan prodor jednog korpusa te pet divizija i dviju brigada s područja NDH, s približno 50.000 domaćih partizana, u Srbiju i Crnu Goru, krajem kolovoza i tijekom rujna 1944. godine, te jednog korpusa i nekih manjih partizanskih postrojbi, od oko 20.000 partizana, sastavljenih većim dijelom od partizana iz Srbije i Crne Gore. Time se težište ratnih borbi prebacilo nakratko na istočni dio Jugoslavije, a partizani su nastojali spriječiti objavljenu četničku mobilizaciju i zauzeti što veća područja prije dolaska Crvene armije. Upravo je tih 70.000 partizana prebačenih s područja NDH bilo presudno za razbijanje tamošnjih okupacijskih i kolaboracionističkih snaga i za postupno konačno zauzimanje toga područja.

Uz pomoć domaćih partizanskih snaga te Crvene i Bugarske armije, do 1. studenog 1944. zauzeli su cijelu Srbiju, istočni dio Srijema, Banat i Bačku, a u studenom i Baranju. Ostaci njemačkih snaga organiziranih u 34. korpus prebacit će se na područje NDH, kao i snage Grupe armije »E« jačine oko 450.000 ljudi, iz Grčke i Albanije, preko Makedonije i jugozapadne Srbije, a zatim preko Drine u NDH. U prosincu 1944. iz Srbije se prebacuje pet partizanskih divizija u istočnu Bosnu, a većina partizanskih snaga iz Crne Gore i Sandžaka u Hercegovinu i jugoistočnu Bosnu, tj. na područje NDH. Istodobno su partizanske postrojbe na području NDH zauzele mnoga mjesta, gradove i područja, te su u prosincu 1944. pod njihovom vlašću bili: cijela Dalmacija, najveći dio Hercegovine (izuzev Mostara i šire okolice), znatan dio istočne i srednje Bosne, Bosanske krajine, Korduna, Banovine, Like, Gorskog kotara, sjeverozapadne Hrvatske, Slavonije i Srijema. Na dijelu tih područja (Dalmacija, istočna Hercegovina i istočna Bosna) nakon amnestije, koja se poglavito odnosila na pripadnike četničkih postrojbi, partizanske vojnopozadinske vlasti provodile su opću mobilizaciju, povećavajući tako brojno stanje svojih postrojbi, kao i na području Srbije, Crne Gore i Makedonije. Tako su krajem 1944. na području

NDH bili osam korpusa, 31 divizija i 97 partizanskih brigada (Hrvatska – pet korpusa, 17 divizija i 54 brigade, BiH – dva korpusa, 11 divizija i 33 brigade i Srijem – jedan korpus, tri divizije i 10 brigada) i više drugih partizanskih postrojbi s njezinog područja sa 300.000 boraca, te oko 120.000 partizana iz drugih krajeva, pretežito Srbije, Crne Gore i Makedonije, među kojima je nešto manje od 10.000 boraca zapadnih Saveznika i Crvene armije, što je ukupno oko 420.000 partizana (od oko 650.000 koliko ih je bilo na području cijele Jugoslavije). Te partizanske postrojbe u to su vrijeme opskrbljene velikim količinama oruđa, oružja i opreme od Amerikanaca i SSSR-a. Većinom su bile na fronti od Virovitice pa do ušća Drave u Dunav, pa Dunavom do blizu Iloka, zatim preko Srijema na Savu pa do zapadno od ušća Drine, dalje Majevicom i Ozrenom, polukružno zaobilazeći Sarajevo i Mostar te sjeverno od Dalmacije, izbijajući u južnu Liku i preko Velebita na more.³⁴

1945.

Posljednja reorganizacija *oružanih snaga NDH*, započeta krajem 1944., nastavljena je 1945. ustrojem novih jedinstvenih hrvatskih (ustaško-domobranskih) divizija i njihovim povezivanjem u zborove (korpuse), kako bi u slučaju povlačenja njemačkih zapovjedništava i postrojbi HOS mogao samostalno preuzeti obranu i zapovijedanje na pojedinim područjima. Do kraja ožujka 1945., uz Poglavnikovu tjelesnu diviziju, bilo je ustrojeno još 18 divizija HOS-a, uz nekoliko ustaških združova i posadnih postrojbi, koje su raspoređene u pet vojnih zborova (od kojih je I. osnovan 25. siječnja). Tada je raspored bio sljedeći: I. Poglavnikov tjelesni zbor čine Poglavnikova tjelesna divizija, 1. hrv. udarna i 5. hrv. divizija te brzi zdrug – zapovjednik mu je bio general i ustaški pukovnik A. Moškov, a nalazi se na prostoru Zagreb–Varaždin–Bjelovar, II. zbor – 2., 9., 12. (taktički podređena) hrv. divizija i 18. udarna divizija – zapovjednik general i ustaški pukovnik V. Luburić, a nalazi se na prostoru Zagreb–Sisak, Petrinja–Jasenovac te dio Moslavine, III. zbor – 4., 6., 7. (gorska), 8. i 10. hrv. divizija i tri bojne – zapovjednik general A. Gustović, a bio je u Pounju do Bihaća, Bos. krajini s Banjalukom i Posavini oko Nove Gradiške, IV. zbor – 3. i 12. hrv. divizija – zapovjednik general i ustaški pukovnik J. Metzger, a djelovao je na području Slavonije, poglavito N. Gradiška–Brod, i V. zbor – 11. i 13. hrv. divizija i 1. bojna – zapovjednik general i ustaški pukovnik I. Herenčić, koji je bio na prostoru Pokuplja, Korduna, Like i Hrv. primorja (od Sušaka do Maslenice).

Ostale divizije (14. – na pruži Zagreb–Zemun, 15. – prostor Sarajevo–Doboj i 17., koja se tek osniva) uključit će se u zborove tijekom travnja i početkom svibnja 1945. Izvan zborova je bila 16. hrv. divizija, koja je postala

³⁴ N. Anić, *Vojna situacija...*, n. dj., 263. i N. Anić, *Oružane snage...*, n. dj., 103.–104.; A. Sarajlić, n. dj., 262.–263.; S. Savić, n. dj., 438.–439. i 477. Ukupne podatke dobio sam zbrojem broja partizana po operativnim i vojnoteritorijalnim postrojbama u to vrijeme na području NDH. Najviše podataka postoji u knjizi: N. Anić, S. Joksimović i M. Gutić, *Pregled razvoja oružanih snaga NOP-a 1941–1945*, Beograd, 1982.

posaćna u Zagrebu, gdje su bile i 1. doknadna (od 4000 novaka iz 1944.) i 2. doknadna divizija (od 10.000 novaka iz 1945.). Još su funkcionirala tri zborna područja (Zagreb, Brod na Savi i Sarajevo), bila dva pješačka zbruga, kao i Zrakoplovstvo i Mornarica, dok je u oružništvu bilo još oko 10.000 oružnika.

Tijekom povlačenja, od ožujka 1945., mijenjali su se sastav i razmještaj pojedinih zborova i postrojbi u njima. Prema ustrojbenim pokazateljima HOS je tada trebao imati nešto manje od 280.000 ljudi, uključujući i one u sastavu njemačkih oružanih snaga. No, budući da sve postrojbe nisu bile popunjene predviđenim brojem ljudi, kako su mnoge u teškim borbama i prigodom povlačenja pretrpjele znatne gubitke u ljudstvu, a jedan je dio njihovih pripadnika ostao na terenu, pretpostavlja se da je početkom travnja 1945., prije završnih borbi u BiH, na srijemskoj fronti i u Lici, HOS brojio oko 230.000 ljudi. Taj broj je početkom svibnja 1945. najvjerojatnije spao na oko 200.000 ljudi, koji su se tada na osnovi odluke vlade, ostavši već preko mjesec dana bez opskrbe streljivom, povukli iz NDH prema zapadu, u Sloveniju i Austriju. Sve te postrojbe HOS-a bile su u operativnom pogledu podređene njemačkim zapovjednicima divizija i korpusa, odnosno zapovjedniku Grupa armija »E«, koji je 26. ožujka 1945. postao i zapovjednik Jugoistoka, a naređivao je premještanje i povlačenje pojedinih postrojbi. On je tek noću 7./8. svibnja 1945. predao zapovjedništvo nad HOS-om poglavniku dr. A. Pavličiću, koji je tada bio u Rogaškoj Slatini, na putu za Austriju. Pavličić je naredio dalje povlačenje prema Austriji, radi predaje zapadnim Saveznicima, predavši pritom zapovjedništvo nad HOS-om generalu V. Luburiću. Glavnina HOS-a predala se Britancima 15. svibnja 1945. kod Bleiburga, u Austriji, da bi odmah nakon polaganja oružja bila predana postrojbama NOVJ, te upućena na križne puteve i logore širom Južoslavije, gdje je većina, kako se pretpostavlja, likvidirana na brojnim stratištima.³⁵

Nijemci su od siječnja do svibnja 1945. produžili upornu obranu, te poduzimali sve kako bi se što dulje zadržali na području NDH, poradi vojno-strategijskih, ekonomskih i političkih razloga, i uz što manje ljudske i materijalne gubitke organizirano se povukli k Austriji, gdje su se namjeravali predati zapadnim Saveznicima. Na to su ih primoravali ofenzivni uspjesi Crvene armije na istočnoj bojišnici (13. veljače zauzeta je Budimpešta, 13. travnja Beč i 2. svibnja Berlin), te zapadnih Saveznika na zapadnoj bojišnici (München je zauzet 28. travnja, a Linz 5. svibnja) i Italiji (29. travnja zauzeta Venecija, i potpisana

³⁵ HDA, Arhiva KP, kut. 75; MF SUP SRH, film 21/sn. 737; I. Košutić, n. dj., 291.; AOS, SRJ, Arhiva NOB, kut. 05, reg. br. 36/2–7; B. Krizman, *Pavličić u bjekstvu*, Zagreb, 1986., 93.; A. Dobrila Pepo, *Dubrava–Sesvete u NOR-u 1941–1945*, V. Gorica, 1986., 134.; Mr. M. Colić, *Kolaboracionističke...*, n. dj., 75. i 76.; Ante Ljekić, *Od Ivan planine do Bleiburga*, »Drina« br. 2, Madrid, 1963., 140.; Z. Dizdar, V. Geiger i M. Rupić, *Bleiburg i križni putevi*, »Slobodna Dalmacija« od 20. do 23. V. 1995.; Vjekoslav Vrančić, *U službi Dorlovine*, Buenos Aires, 1977, 324.–327. i 341. Izjavu dr. A. Pavličića iz početka ožujka 1945. da »hrvatska vojska u ovom trenutku ima 300.000 pripadnika, a u slobodnom dijelu države živi pet miliona stanovnika«, treba uzeti s rezervom, iako partizanski obavještajni izvori istodobno navode ukupnu brojku od 290 do 295.000 pripadnika HOS-a, jer pokazatelji s terena iz postrojbi pokazuju da je taj broj niži, i da je u travnju i početkom svibnja spao na oko 200.000 ljudi, od kojih je moglo biti oko 170.000 boraca.

kapitulacija tamošnjih njemačkih snaga). Nijemci su u NDH, u Srijemu između Dunava i Save, imali utvrđenu zonu, a od Save na jugozapad do Karlobaga na moru vojna uporišta na prometnim čvorovima (od kojih su najznačajnija: Bijeljina, Brčko, Doboj, Sarajevo, Banjaluka, Bosanski Novi, Bihać i Gospić), koje su držali svojim postrojbama, te postrojbama HOS-a, a na nekoliko mjesta držali su i četnike. U dubini je bila izgrađena tzv. Zvonimirova linija, od Koprivnice preko Križevaca do Dugog Sela (na kojoj je HOS trebao pružiti zadnji odlučujući otpor), te na granici NDH i Slovenije zaštitni položaj Reicha, tzv. jugoistočni obrambeni zid, koji se pružao dalje duž mađarsko-austrijske granice.

U NDH je raspoređeno šest njemačkih korpusa (15. kozački, 15. brdski, 21., 34., 69. i 91.) promjenjivog sastava, s približno 18 divizija, te još dva korpusa (22. i 97.) u graničnim područjima, čije su dvije divizije tijekom 1945. sudjelovale u operacijama na području NDH, bez triju divizija u prolazu za Mađarsku i Sloveniju, kao i razne druge postrojbe (SS policija, zrakoplovstvo, mornarica itd.) ukupne snage u ožujku 1945. od 300.000 vojnika od oko 450.000 koliko je imala Grupa armija »E«. Zapovjedništvo nad njima preuzeo je tada general A. Löhr, zapovjednik Grupe armija »E« i istodobno Jugoistoka, kojemu su u operativnom pogledu podčinjene i sve postrojbe HOS-a. U veljači 1945. napušteni su Mostar i cijela Hercegovina, uz velike gubitke, te su se preostale snage Nijemaca i HOS-a povukle na Ivan Sedlo i prema Sarajevu, a četnici u istočnu Bosnu. Njemačke postrojbe, uz sudjelovanje postrojbi HOS-a, do toga su vremena potisnule partizanske i crvenoarmijske snage kod Virovitice na lijevu obalu Drave, a početkom ožujka s trima divizijama iz 91. korpusa prebacile se i same preko Drave da pomognu njemačkoj protuofenzivi u Mađarskoj, ali su 21. ožujka odbačene natrag na desnu obalu Drave u NDH.

Tek tada je njemačko Vrhovno zapovjedništvo vojske, zbog prodora Crvene armije pred Beč, odobrilo povlačenje Grupe armija »E«, jačine oko 420.000 ljudi, iz NDH i Slovenije na zapad, što je moglo uslijediti tek nakon izvlačenja njemačkih postrojbi iz BiH na lijevu obalu Save. Budući da je u to vrijeme započela opća partizanska ofenziva, to je Sarajevo napušteno 6. travnja, a do 25. travnja i cijela BiH, izuzev doline Une od B. Novog do ušća, do kada su, a nakon proboja srijemskog fronta 12. travnja, napuštene i cijela Slavonija, te cijela Lika, Gorski kotar i Kordun (osim Karlovca). Partizani su zadržani na rijekama Ilovi i Uni, te nadomak Karlovcu i Petrinji.

Pošto su partizani 29. travnja 1945. probili frontu na Bilogori, general Löhr je naredio povlačenje svojih njemačkih snaga s prostora Karlovac–Zagreb–Sisak–Bjelovar–Đurđevac–Varaždin, s onima u Istri i Sloveniji, na zapad prema Austriji. Prema njemačkim izvorima, sve te njemačke snage Grupe armija »C« brojile su tada oko 400.000 vojnika. Tu su uključeni i Hrvati u legionarskim i SS postrojbama, policiji, zrakoplovstvu i mornarici, njih oko 30.000, u sastavu njemačkih oružanih snaga. Sve te snage podijeljene su u dvije grupe, i to glavninu od oko 250.000 i zalaznicu od oko 150.000 njemačkih vojnika. S njima su se, uglavnom u zalaznici, povlačile postrojbe HOS-a i Crnogorske narodne vojske s područja NDH. Nakon napuštanja Karlovca i Varaždina, te kapitulacije 97. njem. korpusa 7. svibnja uslijedilo je 8. svibnja napuštanje Zagreba. Sutradan je objavljena kapitulacija svih njemačkih oružanih snaga te su započeli predaja, zarobljavanje i razoružanje njemačkih postrojbi

Grupe armija »E« u Sloveniji i južnoj Austriji, što je do 15. svibnja 1945. završeno.³⁶

Tijekom 1945. došlo je do raslojavanja i razbijanja *četničkih postrojbi* na području NDH, a pod udarima partizanskih postrojbi. Prema D. Mihailoviću, 28. veljače 1945. bilo je 55.000 četnika, od toga 35.000 s područja NDH, a ostalih 20.000 iz Srbije i Crne Gore. Oko 32.000 tih četnika je, po zapovijedi generala Löhra, D. Mihailović koncentrirao u dolinu rijeke Bosne, sjeverno od Doboja, te na područje planine Vučjak i Trebave, da bi osiguravale promet njemačkim postrojbama i njihovo izvlačenje od Sarajeva, Tuzle te Teslića i Dervente na sjever, na lijevu obalu Save, za što su ih Nijemci opskrbljivali streljivom. Zbog gubitaka u ljudstvu te razilaženja s D. Mihailovićem i odbijanja njegove direktive o povratku na svoj teren i otpočinjanja tamo gerilske borbe protiv partizana, odvojila se od njega crnogorska četnička grupacija s P. Đurišićem (oko 7000 ljudi) i dio hercegovačkih i ostalih četnika (oko 1700 ljudi). Oni su se uputili na zapad, s namjerom da se povežu s četničkim snagama u Sloveniji. D. Mihailović je 23. ožujka izvijestio ostale četničke zapovjednike u NDH o njihovoj izdaji i naredio da im se ne pomogne. Prodor na zapad spriječile su ustaše početkom travnja 1945. u bici na Lijeve Polju, a prema jugu partizani. Tu je dio četnika poginuo, dio je zarobljen od partizana, a dio se vratio D. Mihailoviću, dok je glavnina, njih oko 7000 razoružana od ustaša, nakon čega je dio zapovjednika odveden u logor Jasenovac i ubijen. Od tih snaga potkraj travnja ustrojena je Crnogorska narodna vojska, pod zapovjedništvom Sekule Drljevića, razvrstana u šest divizija, sa 6000 vojnika, a operativno uključena u sastav V. zbora HOS-a NDH, sa sjedištem u Karlovcu, s kojim će se povlačiti sve do predaje kod Bleiburga 15. svibnja 1945. Kod ostalih četničkih snaga dogodio se ubrzani raspad, tako da su s približno 30.000 iz početka travnja 1945. mjesec dana potom spale na oko 20.000 ljudi. Glavna četnička grupacija s D. Mihailovićem započela je s planine Vučjak 13. travnja 1945. pokret u trima kolonama na zapad prema ušću Vrbasa u Savu, desnom obalom Save. Zatim je naglo skrenula na jug, pa na istok, između Travnika i Zenice do Fojnice i dalje preko Ivan Planine, sjeverno od Konjica i južno od Kalinovnika, izbila na Zelengoru. Tu je noću 12./13. svibnja razbijena, uz 4655 poginulih i zarobljenih, a ti će se gubici do 18. svibnja 1945. povećati na 9235 mrtvih i zarobljenih četnika. Preostale četničke vojničke grupe na području bivše NDH postupno su uništavane i hvatanе do 1947. godine.³⁷

³⁶ Nikola Anić, Osnovni podaci o završnim operacijama za oslobođenje Jugoslavije 1945. godine, Završne operacije za oslobođenje Jugoslavije, Naučni skup 23. i 24. IV. 1985., Beograd, 1986, 117.–118. (Njemačke oružane snage); Vojna enciklopedija, knj. 2, n. dj., 375.; Ernest Bauer, General Löhr i kapitulacija njemačke vojske pred Bleiburgom, *Hrvatska revija*, God. XX, sv. 4/80/, München, Prosinac 1970, 741.–756.; B. Krizman, *Ustaše i Treći Reich*, knj. 2, n. dj., 238. i 339.

³⁷ HDA, Fond: Obavještajna služba (OS) broj 8/911 (Izveštje OZN-e za Hrvatsku 18. IV. 1945. o stanju i radu četnika u Hrvatskoj i Sloveniji); R. i Ž. Knežević, n. dj., str. 398.; Nikola Milovanović, Kontrarevolucionarni pokret Draže Mihailovića – Slom, knj. 4, Beograd, 1983; *Vojna enciklopedija*, knj. 2, n. dj., 375.; J. Tomasevich, n. dj., 400.–403.

Partizanske postrojbe izvršile su tijekom 1945. preustroj osnivanjem četiri-ju Jugoslavenskih armija (JA) i Generalštaba, dovršile opću mobilizaciju u Srbiji, Vojvodini, Crnoj Gori i Makedoniji, znatno povećavši broj svojih boraca. Istodobno su u Hrvatskoj osnovane četiri nove partizanske brigade i dva samostalna specijalizirana puka, u BiH jedna brigada s ukupno oko 6000 novih boraca. Uz pomoć Saveznika opremljene su postrojbe JA oruđima, oružjem, streljivom i opremom. Ustrojile su snažno topništvo, zrakoplovstvo i tenkovske postrojbe. Kao dio savezničke fronte između Mađarske i Italije, dogovorili su se sa Saveznicima u Beogradu maršal Tolbuhin, feldmaršal Aleksander i maršal Tito o koordinaciji akcija. To je omogućilo da se u proljeće krene u ofenzivu na cjelokupnoj fronti na području NDH. U ofenzivu su krenule sve četiri Jugoslavenske armije i Sarajevska grupa od triju korpusa s ukupno 33 divizije jačine oko 350.000 partizana. U pozadini fronte bila su tri korpusa u Hrvatskoj, Grupa diverzantskih odreda i još neke partizanske postrojbe na ostalim područjima NDH, ukupne jačine oko 50.000 vojnika. To sveukupno znači oko 400.000 vojnika. Dijelom su u borbu bili uključeni još Jugoslavenska mornarica s oko 15.000 partizana, na području NDH, pod kontrolom partizana je i Jugoslavensko zrakoplovstvo, s dvije divizije, od kojih jedna s više od 1000 boraca na području NDH, kao i dvije eskadrile (na Visu i kod Zadra) pod savezničkom operativnom komandom, s izvjesnim brojem savezničkih vojnika. Tu su još dvije cijele (1. hrv. i 3. bosansko-hercegovačka) i veći dio jedne (7. vojvodanske) divizije KNOJ-a na području NDH, sa 10.000 ljudi. Od oko 700.000 partizana na području Jugoslavije u vrijeme završnih operacija njih oko 430.000 bilo je na području NDH. Njih oko 330.000 bili su s tog područja, a ostali su došli s područja izvan NDH. Do svibnja će taj broj porasti za još 20.000 partizana.

Prva je u ofenzivu na južnom bojištu u NDH 20. III. 1945. krenula 4. JA, razbivši potom postrojbe 15. njemačkog brdskog korpusa, te 104. i 237. njemačke divizije oko Bihaća i na području Like i Kvarnera. U daljnjim borbama najprije je okružila, a potom je 7. svibnja 1945. prisilila na predaju 97. njem. arm. korpus kod Ilirske Bistrice, oslobodivši prije toga Istru. Tada se JA sastala sa zapadnim Saveznicima (dijelovi 2. novozelandske divizije) kod Tržića.

Ostale postrojbe JA započele su akciju najprije na području Sarajeva, koje je zauzeto 6. travnja, a sutradan i Brčko. Do 24. travnja zauzeta su sva druga mjesta u BiH, izuzev onih u gornjem toku Une, gdje su partizani privremeno zaustavljeni. Nakon probijanja srijemske fronte 12. travnja od doline Drave do doline Save kroz Slavoniju frontalno nastupaju 3. i 1. JA, a dolinom Save i sjevernom Bosnom 2. JA. Tako su Vukovar i Županja zauzeti 12. travnja, Đakovo 16. travnja, Brod na Savi 20. travnja, Sl. Požega 21. travnja i Virovitica 25. travnja, a partizani su zadržani na rijekama Ilovi i Uni. Budući da 29. travnja postrojbe Desetog zagrebačkog korpusa probijaju frontu Nijemaca i HOS-a na Bilogori, oni se povlače na zapad. Tako partizani ulaze 2. svibnja u Đurđevac, 4. svibnja u Koprivnicu i Bjelovar, 5. i 6. svibnja u Sunju, Petrinju i Sisak, 7. svibnja u Karlovac i Varaždin i 8. svibnja 1945. u Zagreb. Sljedeća dva dana i posljednje postrojbe Nijemaca i HOS-a napuštaju područje NDH te su se u Sloveniji i donjoj Austriji do 15. svibnja 1945. predale dijelom Britancima, da bi potom bile razoružane i izručene partizanima, ili izravno partizanima.

U borbama od 20. ožujka do 15. svibnja 1945. partizani su po vlastitim izvorima imali oko 19.000 poginulih i više od 61.000 ranjenih, a Nijemci i snage

HOS-a oko 100.000 mrtvih i 300.000 zarobljenih. Od toga je bilo oko 38.000 poginulih i oko 128.500 zarobljenih pripadnika HOS-a NDH. Mnogi od zarobljenih su na križnim putevima, po logorima i na stratištima širom Jugoslavije potom izgubili živote.³⁸

Zaključak

Predočeni brojtnbeni iskaz odnosa vojničkih postrojbi na području NDH 1941.–1945. godine pokazuje izuzetno značenje toga prostora za sve sudionike zbivanja. On pokazuje da rukovodstvo NDH nastoji i uspijeva u vrlo složenim okolnostima ustrojiti, kontinuirano brojčano jačati i što bolje obučiti, naoružati i opremiti svoje oružane postrojbe gotovo do kraja rata 1945. godine. Te snage, ili HOS, sve su do sredine 1944. svojim brojem, uključivši tu i hrvatske postrojbe u sastavu njemačkih oružanih snaga, premašivale zbroj partizanskih i četničkih snaga zajedno, snaga koje su ugrožavale opstojnost NDH. Njihovi dotadašnji gubici, više od 20.000 poginulih, uz odgovarajuće nedostatke, ukazuju i na spremnost da se brane država i Domovina. One ne samo da nisu poražene, nego su i na kraju rata 1945. odmah iza partizanskih snaga po svom broju, s vrlo visokom uvježbanošću i bogatim borbenim iskustvom iz četverogodišnjeg rata, što će, uz političke, biti jedan od razloga za brutalan obračun s njima nakon rata i predaje, od strane partizana.

Među glavne njihove nedostatke svakako spada njihova potpuna zavisnost od Nijemaca i Talijana do 1943. a potom od Nijemaca, koji su im sukladno svojim interesima i ciljevima dopuštali nastanak i razvoj te opskrbe, ali ne i samostalno borbeno djelovanje izvan njihovih zapovjedništava. Ustaški je režim činio mnoge pogreške, i političke i vojne, od kojih se neke, kao problem stvaranja jedinstvenih Hrvatskih oružanih snaga, nikako nisu mogle potpuno ukloniti. Partizanske snage su, koristeći se greškama i nedostacima protivnika, promišljenom intenzivnom političkom promidžbom i aktivnošću, uz vojne aktivnosti, uspjele kontinuirano jačati. Upravo je na području NDH stvoreno jedno od najvećih ustaničkih i antifašističkih žarišta na području europskog novog poretka. Ubrzaniji rast partizanskih snaga evidentan je nakon kapitulacije Italije. Zatim u drugoj polovici 1944. nakon uspješnih operacija na istoku i jugu jugoslavenskog prostora, u koordinaciji i uz pomoć Crvene armije i nove bugarske vojske, opće amnestije i provedene opće mobilizacije, što je omogućilo najveće povećanje broja partizana i preustroj postrojbi.

Tada je uslijedila veoma obilna i raznovrsna pomoć zapadnih Saveznika i SSSR-a u oružju, orudu i streljivu te raznim vidovima opskrbe, čime se otvarala

³⁸ N. Anić, Osnovni podaci..., n. dj., 115.–117. (Jugoslavenska armija); I. Košutić, n. dj., 290. i 293.; V. Strugar, n. dj., 335.; Z. Dizdar, V. Geiger i M. Rupić, n. dj., »Slobodna Dalmacija« od 23. V. 1995. Dokumenti pokazuju da je obavještajna služba NDH u svezi s podacima o partizanima zakazala. Od Angloamerikanaca i Sovjeta od X. 1944. do V. 1945. partizani su dobili pomoć od 280.000 različitih pušaka, 84.905 lakih, teških i protuavionskih strojica, 322.154 pištolja, 6048 minobacača raznih kalibara, 1443 poljska i protuavionska topa raznih kalibara, 172 tenka i 552 zrakoplova, uz potrebno streljivo, gorivo, hranu, sanitet, te sredstva prijevoza i veze.

mogućnost daljnjeg uspješnog djelovanja i na novi frontalni način, te novi porast ljudstva, što se u praksi i potvrdilo. Tada su prvi put partizanske postrojbe svojim brojem, oružjem, oruđem i opremom premašile oružane snage NDH, a tijekom 1945. prerasle su ukupan zbroj HOS-a, njemačkih i četničkih snaga zajedno, i bile u mogućnosti frontalnim ofenzivnim djelovanjima zaposjesti do 10. svibnja 1945. cijelo područje NDH, bez obzira što povlačeće snage zbog zapovijedi nisu pružale onakav otpor kakav su mogle.

Četničke postrojbe na području NDH tijekom rata oscilirale su po snazi. Održavale su se jedino uz pomoć, suradnju i oslonac na talijanske, a kasnije njemačke postrojbe na području NDH, te uz pomoć četničkih postrojbi iz Srbije i Crne Gore, kao i uz pomoć Vlade Kraljevine Jugoslavije iz inozemstva, koja im je osiguravala političku i materijalnu potporu (u novcu, oružju i streljivu) od zapadnih Saveznika, sve do sredine 1944. godine. Oružane postrojbe NDH, radi interesa (od političkih do vojnih) talijanskih, a potom njemačkih postrojbi, nisu mogle s četnicima oružano obračunati, nego su bile prinuđene dijelom ih financirati i oružano s njime surađivati u operacijama protiv partizana, a pod njemačko-talijanskim operativnim zapovjedništvima. Ostavši bez unutarnje i vanjske potpore potkraj rata, četničke postrojbe su brzo vojnički razbijene i uništene na području NDH, dok je znatan dio njihovih pripadnika bez posljedica tijekom rata i tada prelazio u partizanske postrojbe.

Talijanske postrojbe na području NDH također su se gotovo kontinuirano povećavale, pa su premašivale ukupan broj talijanskih vojnika na glavnim bojištima, kao što je npr. ono u Africi, što samo po sebi govori koliko su važnosti pridavali ovome području, prema kojemu su imali ekspanzionističke namjere. Čak i 1943., kada su savezničke postrojbe počele djelovati na području Italije, talijansko vojno zapovjedništvo zadržava na području NDH vrlo velike vojne snage, sve do kapitulacije Italije 8. rujna te godine. Treba istaknuti da su se talijanske postrojbe svojim neprijateljskim stavom i postupcima prema hrvatskom pučanstvu i vlastima NDH ponašale kao okupatorske te podrškom četnicima utjecale na to da područja njihovih posadnih zona u NDH i hrvatsko anektirano područje postanu najjača žarišta antifašističkog pokreta i borbe u NDH i šire.

Njemačka vojna nazočnost od sredine 1941. pa do 1945. na području NDH kontinuirano jača premještanjem postrojbi iz drugih zemalja i bojišta, ali i uključivanjem pripadnika NDH u sastav njemačkih snaga, kao što su legionarske, SS i druge postrojbe. Nijemci postupno od 1942. preuzimaju inicijativu u oružanim djelovanjima protiv partizanskih snaga, operativno podređujući oružane snage NDH i četnika, najprije na svom posadnom području, a od 1943. na cijelom području NDH. Iako su im snage često višestruko premašivale broj pripadnika partizanskih postrojbi, nisu ih uspijevale uništiti. Razlozi su višestruki. Jedan od bitnijih je nedostatak osobnih inicijativa njemačkih zapovjednika, za razliku od partizanskih, te što su i Nijemci sve više, zbog postupaka tijekom i nakon operacija prema pučanstvu, od njega doživljavani kao okupatori, zbog čega je ono sve više pomagalo partizanima. Na kraju su njihove postrojbe bile primorane, zbog situacije na svim bojištima, povući se i s područja NDH, te kapitulirati u Sloveniji i južnoj Austriji, predavši se gotovo u cjelini partizanskim postrojbama.

Uočljivo je da ukupan broj pripadnika svih oružanih postrojbi od sredine srpnja 1941. od blizu 150.000 raste do ožujka 1945. na više od 1,030.000 vojnika. Najveća povećanja broja pripadnika oružanih postrojbi zabilježena su u drugoj polovici 1941. i 1944., umjereniji porast tijekom 1942. i 1943., a postupni pad broja tijekom 1945. godine. Značajno je da je zabilježen rast u postrojbama svih sudionika zbivanja na području NDH nakon kapitulacije Italije. Treba reći da se na području NDH stalno vodila vrlo žestoka borba, najčešće bespoštedna, između sučeljenih strana, poglavito između najžešćih ideologijskih protivnika ustaša i partizana. Sve strane su imale razmjerno znatne gubitke u ljudstvu i oružju, što su na različite načine nastojale nadomjestiti.

Bitni pomaci i prevaga su postignuti kada su se opredjeljenja i interesi glavnih svjetskih čimbenika, u ovom slučaju zemalja antifašističke koalicije na čelu sa SAD-om, V. Britanijom i SSSR-om, poklopili s borbom partizana, kojima je potom pružena maksimalna politička i vojnička pomoć. Oni su to iskoristili za jačanje svojih vojnih postrojbi i političku djelatnost, te postupno potiskivanje i uništenje vojničkih protivnika, preuzimanje vlasti na cijelom području i NDH i Jugoslavije, a zatim i za uklanjanje političkih protivnika. Sve to može poslužiti kao jedno dragocjeno iskustvo u sagledavanju navedene problematike na području NDH tijekom drugoga svjetskoga rata, ali i za budućnost.

SUMMARY

STATISTICAL INDICATIONS OF THE STRENGTH OF MILITARY UNITS IN THE INDEPENDENT STATE OF CROATIA 1941-1945

A number of military units were active on the territory of the Independent State of Croatia (ISC). Since the end of 1941 there were, in the operational sense, on one side the armed forces of ISC, Germans, Italians and chetniks, and on the other side partisans. Numerical ratio changed depending on the events in the field and the international situation. The armed forces of the ISC were repeatedly trained and getting more numerous. Until the middle of 1944 their number exceeded the chetniks and partisans together, which jeopardized ISC. The forces of ISC were dependent on Germans, and until 1943 on Italians too. German and Italian units were getting stronger, but they were not supported by the local population. Italian units supported the chetniks, thus provoking strong resistance of the population, who in the so-called Italian zones joined the partisans. Chetniks were also supported by Germans, chetniks from Serbia and Montenegro, and the government of the Kingdom of Yugoslavia. Near the end of the war, chetniks went over to the partisans in great number because of loss of support by the Germans and Italians. Partisans, making use of the enemy's mistakes, got stronger and stronger. The partisan predominance was realized only when the countries of the antifascist coalition decided to support Josip Broz Tito, the communist-partisan leader. Since the autumn of 1944 partisans got abundant military and political support which helped them win the war.

Prilog:

**BROJIDBENI ISKAZ
ODNOSA VOJNIČKIH POSTROJBI NA TERITORIJU NDH 1941.-1945. GODINE**

Oružane postrojbe	1941.		1942.		1943.		1944.		1945.	
	srpanj	kraj	sredina	kraj	sredina	kraj	sredina	kraj	ožujak	kraj
NDH	55.000	107.000	125.000	167.000	180.000	225.000	210.000	210.000	230.000	200.000
Njemačke ¹	15.000	18.000	40.000	75.000 (12.000)	107.500 (45.000)	220.000 (60.000)	250.000 (70.000)	350.000 (70.000)	300.000 (50.000)	150.000 (30.000)
Talijanske ²	78.000	180.000	220.000 (10.000)	250.000 (20.000)	200.000 (20.000)	-	-	-	-	-
Četničke	-	15.000	18.000	40.000	30.000	35.000	35.000	55.000	35.000	20.000
Partizanske ³	-	27.300 (500)	20.000 (3.000)	42.000 (5.000)	70.000 (10.000)	150.000 (20.000)	195.000 (20.000)	420.000 (12.000)	430.000 (100.000)	450.000 (100.000)
Ukupno:	148.000	347.300	423.000	574.000	587.000	630.000	690.000	1.035.000	995.000	820.000

¹ Odnosi se na postrojbe NDH u sastavu njemačkih oružanih snaga.

² Odnosi se na postrojbe četnika u sastavu talijanskih oružanih snaga.

³ Odnosi se na partizanske postrojbe sastavljene od partizana izvan područja NDH, a djelovali su na njezinom području.